

2019-20

Physico-Chemical Analysis of Drinking Water at Different Places Arround Panzara River from Akkalpada to Dhule.

Gawai U.B.¹, Nandre S.S.²

^{1,2}Dept. of Chemistry, Late Annasabeb R.D.Deore Arts and Science College Mhasadi.

Abstract:

The water of Panzara-Kan or Panzara River is the important source of domestic and potable use. The water samples were collected from the river from different points and analyze for different physic-chemical parameter in beginning of winter season. Effect of municipality savage, domestic savage and agricultural runoff on river water has to be in consideration. The area selected to sampling between the Akkalpada and Dhule at Eight different points. In physico-chemical analysis various parameters was studied like pH, Turbidity, Electrical conductivity, TDS, PH, TS, EC, BOD, COD etc, out of which only physical parameters are studied in this paper.

Key Words: river water, pH, TDS, EC,

Introduction:

Water is important part of environment as well as life. The fresh water is most precious thing which is essential for life (1). Water is the most widely present and abundant substance found on the earth, and main thing is that our planet is wash with water, in total there is 1400 million billion liters of water but most of this water is cannot be used for drinking because 97% is sea water and only 3% is fresh water, out of which 2% is ledged in the polar ice caps and glaciers. Only 1% of water available for portable use, where as more water is utilized for irrigation than drinking, sanitation and all other use (WHO-2004) Along with it is used for food product, industrial, waste disposal and for agriculture (2-3). Due to the urbanization and industrialization there is spoil of water take place, for agriculture tremendous amount of water is required in rural area where there is no alternatives like dam, river, or canals. During last two decades the level of ground water decreases dramatically because of exploration of human intervention and therefore water borne diseases has been seen which cause health hazards. The physico-chemical study of water in the given region is great aspect of aquatic environmental chemistry in which the study of sources, composition, reaction and transportation of water occurs. The quality of water is highly concerned with human being and is directly linked with human welfare (4-6). The present work is an attempt to measure the quality of various sample of water from Panzara-Kan or Panzara River from different places in Dhule district (MS).

Experimental:**Study Area:-**

The study area comprises of Panzara-Kan or Panzara River from different places, between the Akkalpada and Dhule in Dhule district of Maharashtra. The area is situated in Khandesh region of Maharashtra. The samples of water collected from different places, between the Akkalpada and Dhule. In the present study only physical parameter of water samples taken from river. The location is sample studied is given as:

Sample No.	Location
1	Akkalpada
2	Bhadane
3	Morane
4	Kusumba
5	Khede
6	Morane (Aklud)
7	Kundane (Vaar)
8	Dhule

Water Sampling:-

In the present study of water samples, the water samples were collected in polythene bottles which are cleaned with acid water and again with distilled water (7). The analysis is carried out with standard method.

Methodology:-

The P^H , EC, TDS was measured using soil and water analysis kit. Turbidity with Digital Turbidity meter.

Table1: Study of physical parameter of Dam water samples

Sr. No.	Sample No	P^H	EC	TDS	Turbidity
1	1	6.08	185	180	1
2	2	6.10	274	181	1
3	3	8.28	275	292	2
4	4	7.20	269	178	2
5	5	7.07	278	185	1
6	6	7.10	274	181	1
7	7	7.15	274	181	2
8	8	8.30	295	381	2

Table2: Comparison of Dam water at the study area with Standard value

Sr. No	Parameter	Minimum	Maximum	Mean	ICMR(Desirable limit)
1	pH	6.03	8.28	7.18	7.0-8.5
2	EC	185	295	240	-
3	TDS	180	381	280.5	500
4	Turbidity	1	3	2	5 NTU

Table No: 3 Classification of well water sample on the basis of TDS

Sr. No	Classification of Water	TDS(Mg/l)	No. of sample
1	Non Saline	< 1000	8
2	Slight saline	1000-3000	Nil
3	Moderate saline	3000-10000	Nil
4	Vary saline	>10000	Nil

Table No: 4 Desirable limits of physical parameters

Parameter	B.I.S		I.C.M.R		WHO	
	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible	Highly Desirable	Max. Permissible
EC	No desirable standard					
TDS	500	1500	500	1500	500	1500
pH	6.5-8.2	6.5-9.2	7-8.5	6.5-9.2	7-8.2	6.5-9.2

1. **pH:** - The Ph of given sample at any temperature represent the potential of hydrogen ion concentration which can be measured quickly. It plays an important role in environmental engineering for water supply, water softening and disinfection and corrosion control.

Low pH affects the corrosion, high pH cause taste, soapy feel and pH greater than 8 is preferable for the effective disinfection with chlorine (Maiti 2004). Wetzel (1995) reported that the value of pH ranges from 8 to 9 unit in Indian water (Sisodia &Maundiotiya 2006). The average pH of ground water in Dhule district is around 8 slight alkaline.

2. **Electrical conductivity:-** The Electrical conductivity is ability to carry current due to the presence of ions such as Cl^- , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ are responsible for carry electric current.

Sr.No	Type	EC	No of samples
1	Excellent	<250	0
2	good	250-750	6
3	Doubt	750-2250	2
4	Unsuitable	>2250	0

As per the EC there is no sample belongs to the excellent category. All samples has good category as per EC.

3. Total Dissolved Solids (TDS):- Natural water contain uncountable solids such as Cl^- , Fe , SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , HCO_3^- , NO_3^- , Ca^{++} , Mg^{++} , Na^+ and K^+ Simply TDS can be express as sum of the cations and anions concentration expressed in mg/l. Cl^- is major inorganic constituent in natural water (Maiti-2004).It may come from soil, rocks, discharge of agriculture, industrial and domestic waste water.

Distribution of TDS of Dam water

Sr.No	Range	Type	No of samples
1	<300	Low	8
2	300-600	Average	0
3	>600	High	0

Result and Discussion:-

The water samples of river from the study area has no colour, odour and taste. The taste of the water sample almost all location is pleasant in taste. The study of physical parameters of given water sample are given in table. All water samples are compared with standards is given by WHO. The pH of water sample shows variation in its range which indicate they are in the range of quality parameter permissible limit. The EC of water shows high variation in all samples of all sites. TDS also shows variation in its range out all these samples all samples are in desirable limit.

Conclusion:-

In the present study of Panzara-Kan or Panzara River and sample of water which people are used to domestic and consume in the given study area, the result of chemical analysis of sample water shows considerable variation. Almost all of the water samples comply with ICMR and WHO standard for drinking purpose. The water quality in the investigated area is found to be suitable for drinking in all the locations except few. It need not requires regular chemical analysis to ensure that the quality of water is not contaminated.

References:-

1. Noerja Kelra, Rajesh Kumar, S.S Yadav and R.T Singh. Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, 2012,4(3):1827-1832.
2. World Health Organization (2004).WHO guideline for drinking water quality.3rd edition, Geneva, pp3-6.
3. A.Khalid, A. H. Malik, A. Waseem, S. Zahra and G. Murtaza. International Journal of the Physical sciences vol. 6(33), pp7480, 9 Dec, 2011.
4. A. Agarwal, C. Sharma, State India Freshwater,A Citizen Report Centre for Science and Environment, New Delhi, 1982.

5. L. Claessens , C. Hopkins, N. Rastetter., J. Vallino, Water Resources Research, 2006, 42, 03426.doi: 10.1029/2005WR004131.
6. S.S. Yadav, Rajesh Kumar, Rasayan J Chem, 2010,3(3), 586-596.
7. K. Karunakaran, P.Thamilarasu, R. Sharmila, E-J. Chem., 2009,6(3)909-914.
8. M. M. Weldemariam., International journal of scientific and research publication, volume 3, Issue 11, Nov. 2013.
9. Nidhi Sexsena, S. N. Mishra, J. Chem.Pharma. Res., 2011, 3(2)162-167.
10. S.S.Yadav, R. Kumar, Ultra Chemistry, 2010,6(2)181-186.
11. M. Shah, Poll. Res., 2006, 25(3)549-554.
12. M. K. Bhutra, A. Soni, J. Ind. Council Chem., 2008, 25(1), 64-67.
13. B. Pradhan and S. Pirasteh. The Open Hydrology Journal, 2011, 51-57.
14. U.B. Gawai and S.S.Nandre. Journal of Research and Development Feb.2018,8(06),115-118.

Social Media and Learning English

Hemantkumar Patil

*Late Annasaheb R.D. Deore
Arts and Science College,
Mhasdi, Tal- Sakri, (Dhule)*

Abstract

Technology is everywhere! An infinite amount of information is available online and it is developing and increasing day by day. It will not be exaggeration to say that today's learners are more advanced than the teachers are when it comes to digital skill! Every field of human life is touched with the use of 'Social Media' technology. Social media is catering the needs of the users as they deserve, it is just a medium. Many researches, surveys find out that social networking is good aids for teaching-learning. The present study was taken to understand how the use of social networking is useful in learning English. A survey was conducted among the undergraduate rural students. Analyse of the responses showed that 'Social Media' is a new platform for the students to learn English. It helps to enhance their skill to use communicative English. It also boosts their confidence to use English. It is available not only 24 X 7, but also on campus and off campus.

Key Words: Social Media, English Language, Information and Communication Technology

'Social Media' is inseparable part of human life in the present ear. It has crossed the boundaries of religion, caste, creed, country and languages. The young generation is too much fascinated by the internet and particularly the 'Social Media'. Nowadays thousands of mobile apps are available on the 'Play Store' for the social, educational and other purposes. Most of them are free; it just needs a smart phone with internet access. There may be a rare example that a lad or lass of the present generation may be unknown about the use of social media or unskilled to handle the smart phone. The statistical data of the social media users in India is amazing, in 2018 the social network users were 326.1 million and the figure might be

reached 447.9 million in 2023. Definitely, more than half numbers of the users are youngsters including school and college going students.

These smart phones are one of the aids in the teaching learning process and teachers must tune with the times. In the era of Information and Communication Technology there is a need to redefine the teaching learning process as we are using our traditional one. No one will disagree that the intervention of the digital technology in the teaching learning process is the need of the hour. Students are techno-enabled using the various mobile apps. Numerous mobile apps, online software, educational videos, games are available online as well as offline; they must be used systematically in the teaching learning process. The apps like WhatsApp, Facebook, Twitter, Instagram are used by the youngsters and the use of these apps creates; deliberately or sometimes unintentionally; the interest of English as a medium of communication among the students. The increasing use of English as a means of communication by the students of native Indian speaker on the social networking is a ray of hope for the teachers of English also.

The young generation is smarter than the old ones in using the Information and Communication Technology. They shared their ideas views and emotions or react on the social political events in the country or abroad on the social networking. They use the platform like WhatsApp, Facebook, Twitter, Instagram and so on. To google for the search of the information is very easy to them. E-banking, Google Map, Google Translation, Online dictionaries, Amazon, Flipcart etc. are the favourite among the youngsters. The use of these Information and Communication Technology tools naturally and most of the time unknowingly increases the interest of the youngsters in the English as a means of communication. Social media platforms provides audio-visual resources to the students, it makes them easy to understand. Tony Ernet rightly said using the Chinese proverb, "Tell me, I'll forget. Show me I'll remember. Involve me, I'll understand" (65). So the active involvement of the students in the social networking increases the interest of the students in the English Language. No one can deny that the fact that the social networking is motivating and encouraging the students to learn English as a language and use English as a means of communication. No doubt there may be errors in their use of English, but learning without error is impossible. Vygotsky rightly remarks, "Absolute correctness is achieved only in mathematics. It seems that Descartes was the first who recognized in mathematics a form of thought that, although originating in language, goes beyond it. Our daily speech constantly fluctuates between the ideals of mathematical harmony and imaginative harmony." (221)

The present research tries to present the empirical study conducted with 94 undergraduate students in the rural college. The selected students speak Marathi as a mother tongue; at home, in college. English is one compulsory subject for their three year degree course. The researcher distributed 140 questioners among students and 94 (65%) students responded. The study deals with their use of English language as a medium of communication while using social media. It also observes their frequency of use.

To learn any language; Listening, Speaking, Reading and Writing Skills are essentials. The use of 'Social Media' focuses on only Listening (YouTube and Videos on WhatsApp, Facebook etc.), Reading (Text and PDF messages) and Writing (sharing comments, views, ideas, remarks as text messages). Hypothesis of the present study is to know whether the 'Social Media' is competent to improve English among the students. Almost all respondents use social media. 100% students use WhatsApp and Facebook and other mobile apps are used less frequently. It is one of the interesting findings of the study that all the students (respondents) are native; use Marathi as their day-to-day language; but while using social networking they use English language as a medium of the communication. It clears that social media provides greater exposure to the students to learn English. The students use the language of new era that is net-lingo. Informal talk with the students finds out one thing that few students use English script to write the message of Marathi. The majority of the students use social media 'to be in touch with family and friends', 'social purpose' and 'educational purposes'. From the responses it may be concluded that though the students are using social media, it is not a waste of their valuable time but it is also for the educational purposes. Informal talk with the students adds the information in the study that the students formed WhatsApp groups and they share a new word everyday in the group with a meaning; it is labelled as a 'Word of the Day'. The WhatsApp groups also exchanges the rules of grammar, riddles and proverbs in English. So these are the key features of social networking, and such types of activities help to enhance students' knowledge and improve their communicative competency. It is awesome that these students do not feel comfortable while using English language in formal situations, but on social media (where they use most of the time informal English) they are very comfortable and at ease.

The analyses of the survey results highlighted the fact that students are not good in writing spelling; auto-spell option is a favourite feature for more than 90% students. It is bold to say that the technology makes them lazy and careless, and sometimes makes students

confuse while using the homophones in English. More than 70% agreed that the use of social networking helps them to improve their knowledge of English and use of English. It also enhances their confidence to use English. Few students in informal talks admitted that due to the social networking they try to speak more in English than they used to speak before they don't have the social media. Near about 100% students recorded positive response to the Google Translator and Online Dictionaries' query. These two are the like the magic lamp of Aladdin for the students. Though there are a few problems with the 'Google Translator' while translating into Marathi (that may be another research topic), but at the primary level it is good and helpful to the students for whom English as a second or third language. Online dictionaries, like Oxford and Cambridge are in the pockets of the students in the form of smart-phones. They are more than the meaning. They assist students how to pronounce the word correctly with real sound.

YouTube is the ever demanding app on mobile. There will be a rare case that does not use the YouTube on the smart-phone. 100% students admitted that YouTube help them learning not only English but other subjects also. Videos on the YouTube are the audio-visual feast for the students. Many lectures of the eminent speaker on the various topics from grammar to phonology are available on the YouTube. Not only this but the famous English plays and novels are available in the cinematic forms on the YouTube. So the YouTube enriches the listening competency of the students and they unanimously admitted it in their response to the questionnaire. The students shared their delightful experiences about the YouTube videos that they liked the computer animation videos of the novels like: *Gulliver's Travel*, *Animal Farm* (which are available with subtitles). The cartoon films of Tom and Jerry also help the students to enhance their communicative English.

The last question of the questionnaire was an anti-climax, because above all the questions in the questionnaire deal with positive aspects of the use of social networking, but the last one probe into the barriers and problems while using the social networking. More than 50% students reply to the question that the barriers in the using English on social networking are the grammatical errors and verbal deprivation. Less than 50% students response that 'fear about English' and 'inability to make long sentences' are the obstacles in the using English on social networking apps and sites.

The conclusion of the present study is that every coin has two sides, so it is with the 'Social Media and Learning English' too. But the positive side of the social media is a ray of

hope for the rural and remote area students. It is a kind of assistance to them 24 X 7. It is available on the campus and off the campus also. It provides independency and autonomy to the students especially for the non-native English speaker. Crystal, the renowned linguist and author, remarked that with the spread of English as an international language, it is currently used by more non-native speaker than the native speaker.

Mark Zuckerberg's primary idea about facebook was not educational. In Facebook policy it is clearly stated, "Facebook is creating its own virtual world, a world built on openness and transparency, where friends connect with each other about things they care about. By giving you the power to share, connect." It is true with the all social networking apps and site that they were not created as educational aids or for the blended learning but in the course of the time the users squeezing these apps as per their purposes. There was news in the newspaper that one aspirant qualified the competitive examination without any coaching-class or mentor, the secret of his success is the YouTube videos which helps him in his study as a resource material to crack the examination.

The responses of the students in the present study shows that use of social media will not make a sage to a person or a creative writer or a great orator. But it is definite that the use of social media will help learners to learn English. It will give a primary assistance, a confidence to the students and enable the students to use English as a language. The various platforms like WhatsApp, Facebook, Twitter, Instagram, YouTube etc are the essential part of everyone's life. So the learners from rural and remote areas must cope with the tools of social media. They are the buzz words of the present day. After all; the tools of the social media are the double edged weapon, students must be aware of them while using them. Their primary aim is not for the education, after all the user has to decide, how to use them, as a constructive or destructive. It is sure that the teachers and students of English should not underestimate the power of 'Social Media' in teaching –learning English.

References

- Crystal, David. *The Language Revolution*. Malden, MA: Polity Press.2004.
- Erben, Tony, Ruth Ban and Martha Castaneda. *Teaching English Language Learners Through Technology*. New York: Routledge. 2009.
- Vygotsky, Lev. *Thought and Language*. Cambridge: MIT Press. 1986.

<https://www.statista.com/statistics/278341/number-of-social-network-users-in-selected-countries/>

<https://www.dummies.com/social-media/facebook/understanding-the-basic-principles-of-facebook-culture/>

Impact Factor – 6.625

E-ISSN – 2348-7143

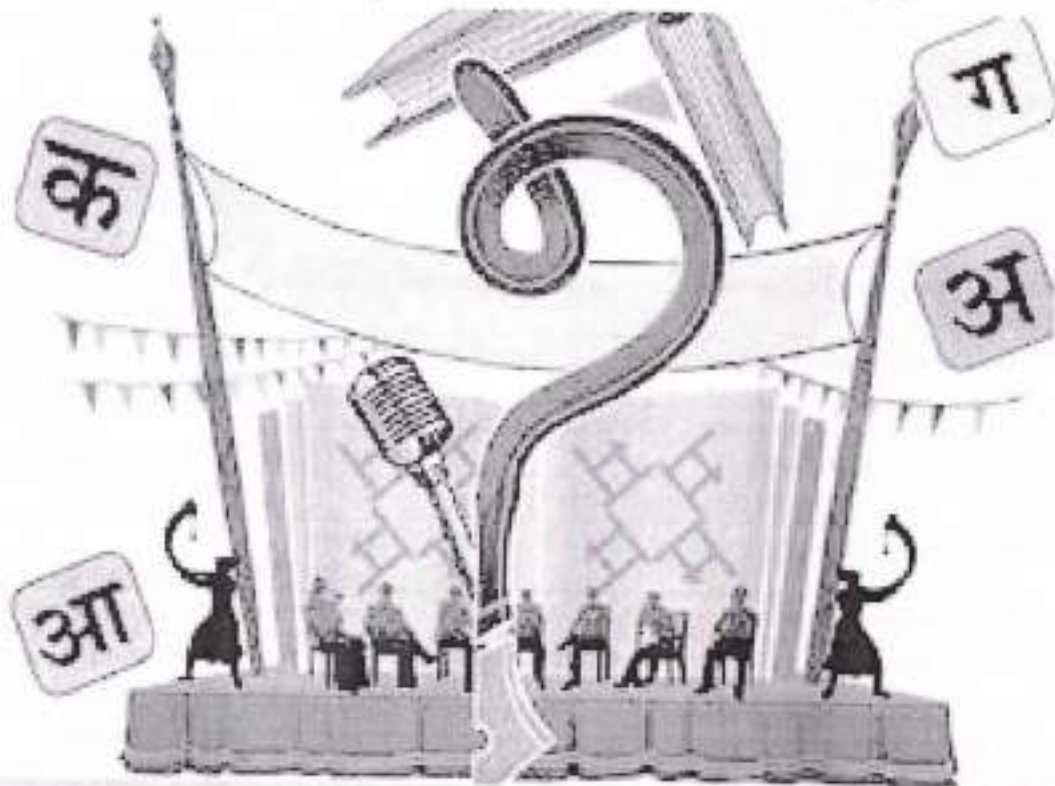
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-REFERRED & INDEXED JOURNAL

February 2020 Special Issue -245

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce
College, Malegaon Camp,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	Analytical Study of Students Indiscipline in North Maharashtra	Dr. Shailaja Bhangale	06
2	Evaluation: A Key Factor in Education	Dr. T. K. Kanthale	10
3	Impact of Parental Pattern on Self-Concept of Teenagers	Dr. Ganesh Lokhande	13
4	Cropping Intensity Index of Solapur District with Reference to Agricultural Land Area	Dr. Rajesh Gavkare	18
5	Political Issues in the Novels of Rohinton Mistry	Hemantkumare Patil	23
6	Jammu & Kashmir Special Status: Article 370 and Article 35A	Dr. Chandrakant Gondhali	26
7	Kuchh Kuchh Hota Hai: A Psychoanalytical Study	Dr. Smita Chaudhari	29
8	Pomegranate Variety and Cost, Yield, Profit Analysis of India	Dr. Suresh Ahire	33
9	Women Entrepreneurship Management and Development in India To Succeed in Globalization	Dr. Shivaji Thore	40
10	Bhasmikanana in Sun Heat (Suryaputa) Followed By) E-DAX Analysis	Dr. Rupali Gulalkari	44
11	Geo Economic Development of Dhule District (M.S.) A Case Study of Pomegranate Cultivation	Dr. N. B. Bachhav	48
12	Semiotic Appreciation of 'O Captain! My Captain!'	Mr. C. E. Gurule	53
13	Shashi Deshpande: Reading Feminism in Roots And Shadows	Dr. Shailesh Bahadure	56
14	Socio-Economic Status of Physically Challenged	Dr. Shailaja Bhangale	64
15	Financial, Managerial, Quality and Accreditational issues of Education in India to Succeed in Globalization	Dr. Shivaji Thore	67
16	Rural Development	Dr. Sambhaji Tanpure	75
17	A Spotlight on Nandi As A Speech Situation in Tendulkar's Ghashiram Kotwal	Dr. Umesh Jagadale	79
18	Upliftment of Nation Through Social Entrepreneurship	Dr. Ganesh Patare	86
19	Impact of Social Media in Creation of Psycho Social Problem	Prof. Bhaskar Hole	93
20	A Review of Communication Skills And Life Skills	Dr Umesh Jagadale	96
21	Haematological Parameters of Capra Hircus in Infected and Normal Host By Cestode Parasites	Ziyaurrehman Z. H. & Sunil Patil	101
22	Role of ICT in Teaching - Learning of Language	Prof. Sharad Awari & Prof. Sunil Mhankale	104
23	HRM in 21st century : Analysis	Prof. Anjum Shaikh & Dr. Yogita Bhilore	107
24	Comparative Study of the School Adjustment of Adolescent	Dr. Pingala Dhande	112
25	Occupational Stress and Its Management among Urban and Rural Area School Teacher	Dr. Manoj Nikalje	116
26	Social Views of M. K. Gandhi Behind Khadi	Dr. Anuradha Khade	122
27	Assessment of Soil Suitability for Fruit Crops in Nashik District	Dr. N. B. Bachhav	125

हिंदी विभाग

Political Issues in the Novels of Rohinton Mistry

Hemantkumare Dattatray Patil

Assitant Professor

Department of English

Late Annasheb R.D.Deore Arts and Science College,

At/Post- Mhasadi, Tal, Sakri, Dist, Dhule-424304

patilhemanikurnard@yahoo.co.in

Cell: +919881946988

A piece of literature presents social reality and that social reality in not only a living document of contemporary happenings but also of the historical processes underlying them. This is particularly true of the novel. Novelists have several occasions revealed more political and socio-cultural truths than all the professional politicians put together.

If we examine the novels of Rohinton Mistry, we find his novels are closely linked with social and political background. In fact, he is well versed with all the undercurrents of Indian politics and political issues. If one studies his novels from political point of view, one realizes that, Rohinton Mistry's knowledge of Indian politics is not at all far removed from reality though he left India 30 years back to settle down in Canada. The types of episodes and issues we come across in Mistry's novels are certainly observed day to day in our Indian politics. For example, corruption, politically motivated schemes, political decisions, common man's sufferings, caste problems, dominance of zamindar's over the downtrodden masses, occupy considerable space in his novels. In short, his major novels can be counted as political novels

Rohinton Mistry comments on the partition of India, at the time of independence, in his novel *Family Matters*. Mr. Kapur, the owner of 'Bombay Sport Goods Emporium' told his black past memories about the partition of India in 1947 to Yezad, "My family was forced to abandon everything and flee Punjab in 1947", he further told that they had no alternative choice, so they ran to Bombay" (Mistry *Family Matters* 151). The effect of this political decision of partition of India was everlasting in the minds of people.

Thus, if historian is entitled to write, how are the new rules introduced by any government, but he will not present the politics behind introducing the new rules. But it is the interesting part of Rohinton Mistry's novels to reveal entire political atmosphere of India, specially, Indira Gandhi's decision to nationalize banks in India is directly criticized by Dinshawji, a character from *Such A Long Journey*, "What days those were, *yaar*. What fun we used to have' Dinshawji touched the corners of his lips to wipe foam. 'Parsis were the kings of Banking in those days. Such respect we used to get. Now the whole atmosphere only has been spoiled. Ever since that Indira nationalized the banks" (Mistry *Such a Long Journey* 39). According to R.K. Pathak "Most Parsis thought, she did not treat Feroz with the respect he deserved and also because she destroyed the Parsi's hegemony over banking system by nationalizing banks in 1969". (150-51). In fact, the decision of Indira Gandhi to nationalize banks was for the upliftment of poor and middle class and small scale Industries, but Mistry presents in his novel with the prejudiced minds of Parsi community.

In the novel *Such A Long Journey*, there are references of Bangladesh War. Dinshawji, the character in the novel, expresses the apathetic attitude of the big brothers America and Russia towards the suffering of Bangladeshi people in a characteristic way. "Have you seen all the

pictures in newspapers and bloody butchers, slaughtering left and right. And look at the whole world, completely relaxed doing nothing. Where is *maader chod* America now?" (Mistry *Such A Long Journey* 76). In this way Mistry's characters discuss political issues in the novel and representing the true political scenario of the contemporary era.

A Fine Balance of Rohinton Mistry opens with the chapter entitled "Prologue 1975" and ends with "Epilogue 1984," set in Indira Gandhi's India. The novel gives details of infamous Emergency imposed by Indira Gandhi in 1977.

On the very first day at work, Ishwar, a character from novel asks "Dinabai what is this Emergency we hear about?" --- 'Government Problems – games played by people in power. It doesn't affect ordinary people like us' replied Dinabai 'That's what I said' murmured Omprakash. 'My uncle was simply worrying' (Rohinton Mistry, *A Fine Balance*, 88). But the irony is that, Om Prakash and his uncle Ishwar suffers and their life become hell like due to Emergency. According to Shashi Tharoor, *A Fine Balance* is a "stark and moving portrait of life during the Emergency" (Shashi Tharoor 169).

Mistry skillfully handles the Internal Emergency during 1975-77 and provides a vivid and graphic picture of the times when most of the parliamentary opposition, along with thousands of trade union workers, students and social workers were put behind the bars to enable Indira Gandhi to retain power.

In the Internal Emergency Sanjay Gandhi declared his "Five Point Programme" out at these "Making the cities beautiful" and "Family Planning Programme" were promoted by the government. Mistry presents the naked truth of these policies in his novels.

The Family Planning Programme was the most famous as well as infamous and controversial programme during Emergency. In *A Fine Balance* Mistry ridicules the programme with satire. Rajaram, a hair collector, changes his business and now working as a motivator for 'Family Planning Programme'. He explains about it "In the end, everybody is satisfied". Said Rajaram, "Patients get gifts, I get paid, doctors fill their quotas. And it's also a service to the nation – small families are happy families, population control is most important." (Mistry *A Fine Balance* 315).

Ishwar and Om take break of two weeks to go to Ashraf Chacha to select bride for Om's marriage. But their bright future is clouded due to the government's massive countrywide 'Family Planning Programme' in order to check the population explosion in the country. As Om is unmarried and his marriage is about to be solemnized, his uncle, Ishwar's request has been rejected by the authorities to spare Om for the operation. The rules of Emergency make it obligatory for every officer to encourage people to get sterilized to complete his quota; otherwise there will be no promotion.

Ramjanmabhoomi and Babri Masjid issue is attributed in the novel *Family Matters*. The time of the novel is the post Babri Masjid Bombay. Coomy points out the social unrest in Bombay. She talks about the burning down of an old Parsi couple by rioting Hindu mobs, under the wrong impression that fleeing Muslims has been given shelter in that building. She also points out that Bombay burnt for month after the razing of the mosque in Ayodhya. "How often does a mosque in Ayodhya turn people into savage in Bombay? Once in blue moon". (Mistry *Family Matters* 05).

Husain, a peon of "Bombay Sporting Goods Emporium", in *Family Matters*, is a tragic victim of the Babri Masjid riot. His wife and children have been killed in the riot.

The Parsis also feel a sense of insecurity because growing fundamentalism in Mumbai. Dinshawji, in *Such A Long Journey* says to Gustad, "Wait till the Marathas take over, then we will have real Gandoo Raj", All they know is to have rallies at Shivaji Park, shout slogans, make threats, and change road names." (Mistry *Such A Long Journey*39).

Corruption in election is depicted in Mistry's novels. In *A Fine Balance* Thakur Dharamsi is a political character, a symbol of tyranny, exploitation and injustice. People like him flourish, during the Emergency. Mistry presents the conflict between Thakur Dharamsi and Narayan, an untouchable at the time of general election. Thakur's men by force ask voter to place thumbprints on the register and blank ballots fill in by landlord's men Narayan as an educated opposes this illegal voting. Narayan and other two have been taken by force to Thakur's farm house and torture and kill.

Mistry gives morbid details of the exploitation, tortures, booth rigging, total failure of administration and sufferings of the poor and downtrodden. The narrative portrays the reality Indian elections. Narayan has to pay the price of his life for resisting the Thakurs.

In short, Rohinton Mistry's novels shed light on the facts that political disturbances certainly affect the smooth functioning of an ordinary man's routine turns out to be a debatable issue in Mistry's novels. What common man feels about politics is reflected well in Rointon Mistry's novels.

Work Cited

Mistry, Rohinton. *Such A Long Journey*. London: Faber and Faber. 1991, Print

---, *A Fine Balance*. London: Faber and Faber. 1996, Print

---, *Family Matters*. London: Faber and Faber. 2002, Print

Pathak, R.K. "Power, Politics and Politicians" *Parsi Fiction* ed. Kapadiya, Dodia. New Delhi: Prestige Books, 2001. Print

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (Peer Reviewed)

4.270

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

ISSN-2230-9578

२६ जानेवारी २०२० भारतीय प्रज्ञासत्ताक दिनानिमित्त...

संशोधन पद्धती

(Research Methodology)

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat

V.E.S.Sarvajanic Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editor

Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrvb.com Visit - www.jrdrvb.com

Principal

A.D.N.S. Patil's
Late Annasaheb R.D. Deora
Arts & Science College,
Nandurbar, Dist. Dhule

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

Volume 10, Special Issue 4, January 2020

Editor

Dr. R.V. Bhole

Special Issue Editor

Dr. Madhukar Atmaram Desale

T.E.S.'s Mahila College,
Nandurbar Dist. Nandurbar

Prof. Gautam Babulal Thorat

V.E.S.Sarvajanik Arts & Comm College
Visarwadi Dist. Nandurbar

Editorial Board

- 1) Prof. Andrew Cherepanov, Detroit, Michigan (USA)
- 2) Ngyuyen kim Anth, (HANOI) Vietnam
- 3) Dr. R.K. Narkhede, Nanded
- 4) Principal Dr. J.B. Anjane, Ainpur
- 5) Prof. B.P. Mishra, Aizawal (Mizoram)
- 6) Dr. L.N. Varma, Raipur (C.G.)
- 7) Prof. R.J. Varma, Bhavnagar (Guj)
- 8) Dr. C.V. Rajeshwari, Pottikenda (A.P.)
- 9) Dr. S.B. Gaikwad, Miraj
- 10) Dr. D.D. Sharma, Shimla (H.P.)
- 11) Dr. Venu Triwedi, Indore (M.P.)
- 12) Dr. Chitra Ramanan, Navi Mumbai
- 13) Dr. Kaveri Dabholkar, Bilaspur (C.G.)
- 14) Dr. Jadhav Subhash P., (Washim)
- 15) Dr. A.D. Bhosale, (Khamgaon)

Special Issue Editorial Board

- 1) Prin.Dr. D.S. Patil, (Nandurbar)
- 2) Prin. Dr. A. T. Patil, (Visarwadi)
- 3) Prin. Dr. S.S. Gore, (Solapur)
- 4) Prin.Dr. Sanjay Shinde, (Nandurbar)
- 5) Dr. D.K. Khokle, (Hingoli)
- 6) Dr. V.L. Girase, (Nandurbar)
- 7) Dr. S.V. Kuwar, (Nandurbar)
- 8) Dr. N.D. Indolkar, (Sagali)
- 9) Dr. Vaishali Meshram, (Nagpur)
- 10) Dr. Balaji P. Munde (Jalna)
- 11) Dr. Vijay G. Gurav, (Nijampur)
- 12) Dr. Vasudev Wale, (Pachora)
- 13) Dr. Sunil Patil, (Dahiwel)
- 14) Dr. D.S. Nikumbh, (Chalisgaon)
- 15) Dr. Arun U. Patil, (Akkalkuwa)

"संशोधन पद्धती" (Research Methodology)

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	प्राचार्य, डॉ.एस.एस.गोरे	महाविद्यालयीन प्रशासकीय कर्मचाऱ्यांची भूमिका	1-3
02	प्राचार्य, डॉ. एस.एस. शिंदे	प्रश्नावलीचे स्वरूप, रचनातंत्र व गुणदोष	4-9
03	प्रा.डॉ. डी.के. खांकले	सामाजिक संशोधनात संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग	10-13
04	प्रा.डॉ. रमाकांत लिडके	सामाजिक संशोधनातील वस्तुनिष्ठता	14-16
05	डॉ.नवनाथ ज्ञानदेव इंदलकर	पुरातत्वशास्त्रीय साधने व त्याचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्त्व	17-20
06	Dr. Raviraj Furade	A Critical study about the use of ICT in Teacher Education	21-24
07	डॉ. बी.आर.भोसले	आशय विश्लेषणाचे संशोधनातील महत्त्व	25-27
08	प्रा.डॉ. अर्चना एन.धर्म	संशोधन आराखडा : प्रकार आणि महत्त्व	28-31
09	प्रा.डॉ. के.डी. कावरे	संशोधनातील मुलाखतीचे फायदे व तोटे	32-36
10	प्रा.डॉ. संकेत सुरेशराव काळे	तथ्य संकलनाच्या पध्दती	37-40
11	Dr. Vaishali Meshram	Research Methodology for Research in English : An Overview	41-44
12	प्रा. डॉ. विद्या खंडारे - गोवंदे	सामाजिक संशोधनातील तथ्य संकलनाचे तंत्रे	45-47
13	डॉ. सुरेखा अनिल तवंदकर	संशोधन अहवाल	48-51
14	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	संशोधन आराखडा: प्रकार व महत्त्व	52-55
15	प्रा.डॉ. मधुकर चाटसे	सामाजिक संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्त्व	56-57
16	Dr. Mahadeo Vishnu Mate	IMPACT OF QUESTIONNAIRE IN RESEARCH	58-60
17	प्रा.डॉ.निता रामराव बावणे	संशोधनाचे स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	61-63
18	Dr. Raju Ghanshyam Shrirame	Important Role of Survey Methodology in Sociological Research	64-69
19	Dr. Madhu Khobragade	Research techniques and its Significance	70-71

62	इंद्रावणी ज्ञानेश्वर संदाण	संशोधन पद्धती : स्वरूप, व्याप्ती व टप्पे	210-211
63	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल वाविसकर	"तथ्य संकलनाची तंत्रे"	212-215
64	प्रा.डॉ. सुधाकर नारायण भालेंराव	सामाजिक शास्त्रे, साहित्य संशोधन : तुलनात्मक पध्दती	216-218
65	प्रा.डॉ. मधुकर आ. देसले	"सामाजिक संशोधनातील मुलाखत तंत्राचे फायदे-तोटे एक समाजशास्त्रीय अभ्यास"	219-221
66	प्रा. डॉ. शकुंतला एम. भारवं	मराठी वाङ्मयातील संशोधन क्षेत्र	222-224
67	प्रा.डॉ. भामरे नानाजी दगा	इतिहासातील संशोधनाच्या पायऱ्या	225-229
68	प्रा.डॉ. सो. सुषमा प्रमोद पाटील	"भारतात सामाजिक संशोधनाची आवश्यकता व उपयुक्तता"	230-232
69	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ प्रकाश एकनाथ वाघ	सामाजिक संशोधनात अहवाल लेखनाचे महत्त्व	233-235
70	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	"सामाजिक संशोधनातील मुलाखत तंत्राचे फायदे तोटे एक समाजशास्त्रीय अभ्यास"	236-238
71	श्रीमती सुलहाणा किसनराव भरगंडे	संशोधन अहवाल लेखन पध्दती : एक अभ्यास	239-241
72	Mr. Bitu Shivaji Molane Dr. Wangujare S. A.	सोलापूर विद्यापीठातील ॲथलेटिक्स खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतांचा चिकित्सक अभ्यास	242-244
73	प्रा.डॉ. डी.डी. राठोड	"संशोधनाची रूपरेषा आणि गृहितके"	245-246
74	प्रा.डॉ. राजधर चैत्राम बोंडसे	संशोधनातील प्रश्नावलीचे फायदे व तोटे	247-249
75	Dr. Jagdish J. Patil	How To Write Research Report ?	250-251
76	Dr. Pramod Bhumbe	Research Methodology in Social Work	252-253
77	Vijay Bajirao Jadhav, Dr. Anil M. Chandhari	Research Methods in context of LIS	254-256
78	Jadhav S.L.	Writing the Research Report	257-259
79	प्रा. एच.जी. ब्रसाडे	अनुसन्धान में निवर्जन पद्धति के गुण एवं दोष	260-262
80	प्रफुल्ल ईश्वरराव ढोके	नमुना निवडीचे तंत्र व प्रकार	263-268
81	प्रा. राधेश्याम श. ठाकरे	संशोधनाची उद्दिष्टे व महत्त्व	269-270
82	श्री.सुनिल डोट्टे पवार प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील	पश्चिम खानदेशातील संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत आचार्य प्र.के.जयें यांचे प्रबोधन	271-274

Research Methods in context of LIS

Vijay Bajirao Jadhav, Librarian
Late Annasaheb R.D.Deore Arts & Science College
Mhasadi, Tal-Sakri, Dist-Dhule 424304

Dr. Anil M. Chaudhari, Librarian
NNC Arts, Comm.& Science College,
Kusumba Tal & Dist-Dhule

Abstract-

Research is systematized efforts to produce new knowledge, enables discovery of new application for old knowledge and promotes the progress of the society. Research Methods are used in research to solve the research problems systematically. The various methods of research applied in the area of LIS research. Research activities in the library and information science are connecting with subject area such as computers, software and communication technology etc. And these developments enhance the potential of library and information science researchers to process accurately and express new theories and practices.

Introduction-

Research scientific investigation or process to verify the old facts and discover new facts. By research, knowledge develops and grows, finally leading the expand the boundaries of knowledge. Ultimately that the development made by our society is due to the result of research. According to Mouly, "Actually research is simply the process of arriving at dependable solutions to problems through the planned and systematic collection, analyses and interpretation of data." Research is systematized efforts to produce new knowledge, enables discovery of new application for old knowledge and promotes the progress of the society. It has unavoidable process for the scientific development of all discipline. In the present century, Library and Information Science developed as important and independent discipline.

Every research has to take following decisions before beginning of any research-

- i) First identify research problems
- ii) Set objectives and purpose of the study
- iii) What kind of method should be employed for the study
- iv) Which method will be more comfortable, flexible and economical for the research
- v) By which technique the needed research data collected and analyzed

Research Methods in LIS-

Research Methods are used in research to solve the research problems systematically. The various methods of research in LIS has been classified as under-

- 1) Historical Method
- 2) Survey Method
 - i) Observation Technique
 - ii) Questionnaire Technique
 - iii) Interview Technique
 - iv) Documentary Technique
- 3) Case Study Method
- 4) Delphi Method
- 5) Statistical Method

1) Historical Method-

Historical research deals with past experience; its aim is apply the method of reflective to social problem, still unsolved by means of discovery of past trends of events, facts, attitudes. It traces lines and developments in human thoughts and action in order to search some bases for social activities.

Historical method adopted in library and information science research will be foundation for improvement on the basis of past study. It also helps to stand on the shoulder of past and look with open mind the different short coming in the field. This method can be used to study in history of library, history of library movement, role of library association, development of library profession etc.

2) Survey Method -

A survey is a systematic collection of data concerning to a system. The library survey is a systematic collection of data concerning the library. A library survey is a specialized type of investigation whose goal is the improvement of library activities, operations and services.

The main and important aspect of survey method is collection of the data, for the data collection following techniques are employed in survey method-

I) Observation Technique-

It is a modern research technique in that a relationship is set-up between investigator and respondent. This technique perfectly suits for user study, use of library resources etc.

II) Questionnaire Technique-

This technique is more suitable, flexible and economical to gather the data. In this technique a set of question are asked from the respondent to collect the data. This technique can be employed for the research like user study, library resources and services, use impact and application of information communication technology in library etc.

III) Interview Technique-

In this technique, face to face conversation between the investigator and respondent with a definite purpose. It is a direct method for collection of data. This technique is feasible for user satisfaction study, library personnel, library management etc.

IV) Documentary Technique-

This technique is based on is the documents. Through this method the investigator collect the data with the help of documentary sources. Document may be reports, official records, diary, letters, speeches etc. This technique can be used in historical studies, bibliometric studies etc.

3) Case Study Method-

Case study is a method in which an individual or group, institution or phenomenon is recognized as a unit of study and various aspects of the unit are studied. This method can be used in library management, application of information communication technology in library, cost benefits and effectiveness analysis etc.

4) Delphi Method-

According to Halmer and Nicholas, "Delphi method is a technique for obtaining opinions from a panel of experts in a particular field through a questionnaire and these questionnaire are submitted to several times until a judgmental data is obtained." The Delphi method is presented by sending a systematically formulated questionnaire to a panel of experts in a number of rounds. This method can be used in library legislation, policies, library management etc.

5) Statistical Method-

"Statistical method is basically a technique of handling quantitative information such as a way as to make that information meaningful. Statistical method is concerned with numerical relations of these aspects of things which repeat themselves identifiably." This method can be used to study in library budget, library management, assessment of library etc.

Conclusion-

Research is a systematized effort to produce new knowledge, enables discovery of new application for old knowledge and promotes the progress of the society. In this century, library is a centre of learning and research and plays vital role in learning and research activities. Library and information science researchers with the help of information and communication technology and research techniques

adopted and past several years carry out useful and meaningful research in the area of library and information phenomena.

Research activities in the library and information science are connecting with subject area such as computers, software, and communication technology. And these developments enhance the potential of library and information science researchers to process accurately and express new theories and practices.

Above mentioned research methods are not completed in itself, but application of more than one research method is essential to carry out scientific and proper solution of the research in the field of library and information science.

Reference-

- 1) Goldhore, H.(1972). An introduction to scientific research in Librarianship. Urbana,University of Illinois.
- 2) Halmer, Olaf and Nicholas, R.(1959). An epistemology of inexact sciences. Collasuille, Management Science 6(1).
- 3) Howkins, Gifford and Songi, Merco (1985). Research: how to plan, speak and write about it, London, Springer Science.
- 4) Jam, Gopal(2003). Research Methodology. Jaipur, Mangldeep Publication.
- 5) Kumar, P.S.G.(2002). A student manual of library and information science. Delhi, B.R Publishing.
- 6) Moully, G.J.(1964). The science of educational research. New Delhi, Euras Publishing House.
- 7) Singh, Rajesh(1998). Research methods in library and information science, University News.6(1).
- 8) Sutar, Dhananjay(2009). A manual of library and information science. Pune, Universal Prakashan.

▪ Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 214 (A)
▪ January 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED AND INDEXED JOURNAL

हिंदी साहित्य और हाशिए का समाज

- कार्यकारी संपादक -
डॉ. जिजाबराव पाटील

- अतिथि संपादक -
डॉ. बी. एन. पाटील

- मुख्य संपादक -
डॉ. धनराज धनगर

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

2019-20

For Details Visit To : www.researchjourney.net

‘निलोफर’ उपन्यास में आदिवासी नारी चित्रण

प्रा. डॉ. बनिता पवार

हिंदी विभागाध्यक्ष एवं शोध निर्देशिका

स्व. आर. डी. देवेंद्र कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, महसदी, तह. साकी, जि. धुळे

भारत देश में विविध जाति, धर्म, संस्कृति के लोग रहते हैं। उनकी अपनी भाषा होती है, अपनी स्वतंत्र जीवन पद्धति होती है। आदिवासी एक विशिष्ट प्रकार का समाज है, जो अपनी कुछ विशेषताओं के कारण अन्य समाज से भिन्न हो जाता है।

आदिवासी को अंग्रेजी में Tribble शब्द है, जिसका अर्थ मूलनिवासी। मुख्यतः आदिवासी समाज जंगलों तथा पहाड़ी प्रदेश में रहते हैं। इसलिए उन्हें बनवासी तथा गिराजन भी कहा जाता है। अज्ञान, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा, रुढ़ि-परंपरा को लेकर चलने वाला आधुनिक समाज सेकटकर रहने वाला आदि विशेषताओं से यह समाज पहचाना जाता है। यह समाज मानवता को लेकर चलना चाहता है, लेकिन आज तक उसे सरकार ने या उच्चभूमि समाज ने न अपने साथ जुड़कर चलने दिया न विकास का अवसर दिया। उन्हें आज विकास के समान अवसर की आवश्यकता है, उन्हें समझने की आवश्यकता है।

आदिवासी समाज को लेकर आज अल्पमात्रा में ही क्यों न हो सरकार भी सोच रही है और भारतीय साहित्य भी उन्हें अपनी परिधि में स्थान देता नजर आ रहा है।

इस पारंपारिक पहचान को मिटाकर उन्हें विकास के प्रवाह में लाना है, तो उन्हें विकास के समान अवसर मिलने चाहिए। उनके साथ हमें मानवता, सौदार्ह से व्यवहार करना चाहिए। इसका उल्लेख तुलसी के रामायण में भी मिलता है। वहाँ वशिष्ठ ऋषि को आदिवासियों का परिचय कराकर देते हुए राम का यह कहना, “ये सब मेरे सखा है संग्राम का सागर पार करने के लिए उन्होंने बड़े का कार्य किया है, इन्होंने मेरे लिए जीवन की बाजी लगा दी। ये मुझे भरत से भी प्रिय है।” मानवतावादी विचारों को तथा सौदार्ह की भावना को व्यक्त करता है।

आदिवासी समाज में पुरुषों की अपेक्षा नारी की स्थिति तो और भी अधिक दयनीय मानी जाती है। आदिवासी नारी का कई समस्याओं में जीना, अज्ञान, रुढ़ि परंपराओं को लेकर चलने के साथ-साथ उनका सीधा-साध स्वभाव, उदात्त प्रेम तथा निर्भय जीवन हमारे लिए चिंतन का विषय बन जाता है। अतः हम यहाँ कृष्णा अग्रिहोत्री द्वारा लिखित निलोफर उपन्यास में व्यक्त आदिवासी नारी को लेकर लेखिका के विचारों के साथ अपने चिंतन को प्रस्तुत कर रहे हैं।

हिन्दी साठोत्तरी लेखिकाओं में से कृष्णा अग्रिहोत्री एक लेखिका है, जिसके निलोफर उपन्यास में नथनिया नामक एक आदिवासी लड़की का चरित्र आया है। लेखिका ने उसे संवारेते समय या तो जंगल की सैर की है या तो जंगलपुर के बाजार हाट की।

अक्सर यह कहा जाता है कि आदिवासी सुन्दर नहीं होते लेकिन आदिवासियों में इतनी गोरी और सुन्दर लड़की हो सकती है, इस पर विधास कृष्णजी के कारण करना ही पड़ता है। पहली बार जब अशोक ने उसे देखा तो उसे ऐसा लगा कि, आँखों की जगह दो बड़ी कंदीले तेज-तेज जल रही हैं। बेहद गोरी! बड़ी आँखों वाली उस मासूम-सी लड़की के चेहरे पर से वह दृष्टि नहीं हटा सका।¹ और उसने मंगलू से कहा, अरे इन चन्देरी को तू कहाँ से पकड़ लाया? अशोक नथनी से बहुत प्रभावित हुआ था। उस पर मंगलू ने काम पर

जाते समय रोज नथनी को कुछ देर यहाँ छोड़ने की बात कही।

आदिवासी नहाते बहुत कम हैं। कारण पानी और चूने के कमी रहती हैं। जब मौका मिलता है तो वे चूकते नहीं। इन्होंने अपनी साड़ी-चोली हटाकर जब नथनी ने नदी में प्रवेश किया तो अशोक ने उसका संपूर्ण तराशा हुआ जिस्म देखा था। भौंसी, जूनी नवयौवना को अशोक ने न बाँध लिया अपितु पत्तियों के बिना न सुला दिया। ‘नथनी आज न चीखी, न उसने काटा। वह बस भींचकर अशोक को जकड़ लिया। दोनों दम साधे तृप्त होते रहे। गलते रहे।’ बच्चों की आवाज से दोनों अलग हो गये। मंगलू जंगल से ले आया। वह उसे बार-बार कहता था कि, उसके बच्चे ब्याह करेगा। परन्तु बात को टालता जा रहा था। कई बार नथनी ने उसके साथ सोने का आग्रह किया, लेकिन मंगलू सिवाय उसे चिपटाने के कुछ न कर सका।

नथनी इतनी गोरी थी कि लोग उसे उजाला फेंकने वाली कहते थे। मंगलू के मन में जब काम भावना जगती थी तब वह उसे चिपटाने की कोशिश करता और वह उसे बंदरी-सी काटकर भाग जाती थी। बिदिना ने मंगलू को समझाया भी था कि नथनी अभी छोटी है, मंगलू को एकादसाल ठहरना पड़ेगा। जुगुमी को एक छोटी-सी बात पर उसका पति मार डालता है, तब मंगलू नथनी को लेकर भाग आता है।

बाह्य जगत से हटकर रहने से आदिवासियों को बाह्य जगत का ज्ञान नहीं रहता, वे बहुत-सी जानकारी को लेकर अनभिज्ञ रहते हैं। भले ही मंगलू नथनी को लेकर शहर आ गया हो, लेकिन नथनी को इस बात का पता नहीं कि पुलिस क्या होती है? सरकार क्या होती है? मंगलू की जितनी समझ थी वह उसे समझाता। क्योंकि वह भी पुलिस और सरकार को नहीं जानता था। उसे लगता अपने बच्चे से दाना, घासलेट लाइते हैं न वहीं सरकार भी होगी। उनका क्या मोटा-सा बनिया सरकार है? नथनी ने शहर में आकर पत्ते के पत्र बनाना तो सीख लिया लेकिन उसे तब यह भी पता नहीं था कि वह हिन्दू है या मुसलमान। उसका धर्म क्या है? वह किस देश के नागरिक है? यह सब आदिवासियों के अज्ञान को सूचित करता है।

गरीबी तथा दरिद्रता आदिवासियों के जीवन का अंग है।

चुकी हैं। इसी परंपरा से नथनी भी पत्तल, बीड़ी के पत्ते दिनभर में चुन लाती। उसे अपने किशोरपन और सौन्दर्य का पता तक नहीं था। काम ! पेट ! भूख ! न ठंड, न धूप ! न पानी ...। बस, अब व्यस्तता ही उसकी जिंदगी बन गयी। 'ऐसी दरिद्रता में वे न कुछ पढ़-लिख सकते हैं, न अपना विकास कर पाते हैं। बस, पटवारी के कर्जों तले दबते जाते हैं।

आदिवासी समाज शोषित समाज हैं। उच्च वर्ग के खास करके सामन्तवादी प्रवृत्तिवाले तथा नगर में रहने वाले लोग, वनअधिकारी आदिवासियों के अज्ञान का लाभ उठाकर उनका शारीरिक शोषण करते रहते हैं, खास करके स्त्रियों का। इस उपन्यास में पटवारी का बड़ा लड़का नथनी को बर्तन लाने की बात कहता है, साथ ही जब वह कमरे में आती है, तो उसके गोरे गाल मसल देता है और यह कहकर कि, 'रई का फाहा है, री ! इतनी नरमाई कहां से लायी है ? क्यों उस मूख के पास पडी है ? मैं तुझे बहुत अच्छी जगह भेज दूंगा। मस्ती मारेगी वहां।' उसका शारीरिक शोषण करने का प्रयत्न करता है। पटवारी के लड़के की बात नथनी को अच्छी नहीं लगी। वह अशोक के पास आती है। उसकी सारी बातें सुनकर अशोक ने उसे अपने पास रहने की अनुमति दे दी।

अशोक ने बड़े मन से नथनी को पढाना प्रारंभ किया। आरंभ में उसे यह भी समझाया कि 'हमारा देश भारत है। धर्म है मानवता। पर दुःख और प्रेम हमारी नैतिकता व कर्तव्य है। स्त्री लक्ष्मी व सरस्वती हैं। इसे उसका सम्मान करना है।' नथनी की बुद्धि कम्प्युटर जैसी थी। वह सब कुछ यथावत सुना देती थी। वह जंगल में महुआ धीनती और अशोक का घर टाक-टाक करके पढाई का काम करती थी।

आदिवासियों के रीतिरिवाज अपने अलग ढंग के होते हैं। अमरकंटक की यात्रा में ही नथनी ने स्वयं को अशोक के प्रति समर्पित कर दिया और मंगलू से कहकर अपने घर के पीछे ही उसका छप्पर डलवाया। एक दिन उसने अशोक से कहा कि वह मंगलू की पत्नी नहीं बनेगी, अशोक की बनूगी। आदिवासी के शादी को लेकर रीतिरिवाज बड़े सीधे-साधे होते हैं। अशोक के यह कहने पर कि बिना शादी तुम्हें मैं अपनी पत्नी नहीं बना सकता तब नथनी कहती है कि, 'यह आग जल तो रही है चूल्हे में तुम कह भर दो कि मैं तुम्हारी जोरू हूँ और क्या? लाओ ताड़ी पी लेते हैं। देवल बाबा की पूजा कर लेंगे। और क्या?' परंतु अशोक ऐसा कर नहीं सकता तब वह कहती है नौकरनी रख लो। अशोक ने शादी के पूर्व उससे जो समागम किया, उसका गम खाए जा रहा था। नथनी ने तो उसे अपने मन से वर लिया था। अशोक को हर कार्य अच्छा लगना चाहिए ऐसा ही नथनी बताव करती है। अशोक ने देखा पढाई से नथनी में वह परिवर्तन आया कि 'वह रोज नहाती है ... कंधी करती है ... यहाँ तक कि गोंड महिलाओं की तरह सभ्य लगने लगी है।' यहाँ यह स्पष्ट होता है कि, पढाई का अवसर अगर उन्हें मिला तो निश्चित रूप से आदिवासी स्त्री भी अपना विकास कर सकती है।

कहानी यहाँ से एक नया मोड़ लेती है। अशोक और नथनी अमृतसर स्वर्णमंदिर देखने जाते हैं। वहाँ उन्होंने देखा कि उग्रवादी

मशीनगन लिए यात्रियों को लूट रहे थे। टिकट लेकर आने तक तो उग्रवादियों ने नथनी को भी उड़ा लिया था। अमर कंटक जाकर जब आतंकवादियों की समाप्ति होती है, तब वह जालंधर और अमृतसर में नथनी को ढूँढने के लिए सक्रिय हो उठा। इतिहास की बात थी कि, उसे बहुत प्रयत्नों के बाद एक छोटे महिला अस्पताल के एक जनरल वार्ड में नथनी लेटी मिली। उसने अशोक को अपने पर हुए अत्याचारों की कहानी सुनाई। पंद्रह दिन बाद एक मरे हुए बच्चे को जन्म देकर नथनी अशोक के साथ अपने पुराने ठिकाने पर लौट आती है। क्योंकि उसे शहर जचता नहीं। आदिवासी अक्सर जंगल तथा पहाडियों के खुले मैदान में रहने के आदी होते हैं। उन्हें शहर की भीड़, पसंद कैसे आ सकती है। अपने इसी स्वभाव से वह शहर में रहना नहीं चाहती। उसने अशोक से कहा भी कि, 'मैं नहीं रहूँगी शहर में। मुझे तो अपना वन प्यारा है, जहाँ स्वर्गिक निर्दोषिता है: सहजता, भोलापन और विश्वास तो है।' लाख समझाने के बाद भी नथनी ने अशोक की बात नहीं मानी। अचानक वह गायब हो गयी।

आदिवासी वन में रहने के कारण उन्हें जड़ी-बूटी का ज्ञान रहता है। एक दिन वह अचानक पंडितजी के साथ जंगल में मिल जाती है। वे दोनों जंगल में जाकर जड़ी-बूटी लाते थे और रोगियों का इलाज करते थे। आदिवासियों का जंगल में रहकर निडर होना स्वाभाविक है। ऐसे ही अचानक जंगल में अशोक को एक तेज आवाज सुनाई पडी। दो युवकों को ललकारती हुई नथनी कह रही थी, 'आओ, एक-एक कर के आओ तो... देखती हूँ कितने बड़े, मरद हो तुम सब।' कंधे पर कुल्हाड़ी और हाथ में धरांता लिए वह साक्षात दुर्गा लग रही थी।

गोविन्द ने जब वह रहस्य प्रकट किया कि पंडित एक अमेरिकन एजेंट है। नथनी को यह बता दिया कि वह गहरा है। अशोक और नथनी जब जंगल में कुछ जड़ी-बूटियाँ ढूँढने गये थे। तब अचानक चार वनकर्मियों ने अशोक पर हमला किया और उसे मार-मारकर अधमरा कर दिया। नथनी बन्दूक का मुकाबला कर नहीं सकती थी। उसने पण्डितजी के ही सहारे अशोक को अस्पताल में दाखिल किया।

कुछ दिनों बाद जेल की सलाकों के पीछे से नथनी ने अशोक से कहा कि उसने पण्डित की हत्या कर दी। उसने अशोक और गोविन्द के छुपे दुरमनों को तबाह कर दिया। कत्ल के पहले उसने तीनों को बारी-बारी से अपने शरीर से खेलने दिया और अमृतसर से लायी भयंकर, गंदी और गुम बीमारी सबको बाँटी। जब उसने यह रहस्य पण्डित को बताया तब वह उसे मारने दीडा था और नथनी ने हसिये से उसका गला काट दिया। अशोक उसके धैर्य से प्रभावित हुआ। उसने उसे बचाने के लिए वकील लगाने की बात की तब नथनी ने उससे यह वचन लिया कि उसे फाँसी पर चढ़ जाने दो। दूसरी प्रार्थना की अशोक शादी कर लें। फाँसी होने के बाद उसने उसकी चिता को आग लगा दी। कुछ हांश ठिकाने आते ही अशोक ने नथनी के कबूतरों की खोज-खबर ली, पर वे दो दिनों बाद नथनी की चिता के पास मरे हुए मिले। उन्हें देखकर अशोक की हालत ऐसी हो गयी थी उसका वर्णन लेखिका ने बड़े, अच्छे ढंग से किया है, 'अब तब

अशोक रंज था। आज वह रो आया, देर तक रोया, मैं इन पक्षियों से भी गया-गुजरा हूँ न..।¹ यहाँ नथनी के समर्पण भाव को अशोक के मन पर हुआ परिणाम स्पष्ट व्यक्त हो जाता है। प्रेम के लिए कोई जाति या धर्म में बंधन नहीं होते लेकिन सड़ी गली परंपराएँ तथा अंधी गुलामी उनके प्रेम में बाधा बनकर आती है। आदिवासी नारी हुयी तो क्या हुआ, आखिर वह भी तो एक इन्सान है, वह भी तो एक सच्चा प्यार करना चाहती है। लेकिन समाज ने उसका यह अधिकार छीन लिया है। लेखिका का अशोक के गहरी नींद में नथनी द्वारा यह कहलपाना कि गुरुजी, हम यहाँ नहीं.. कहीं और जन्म लेंगे, जहाँ प्यार के बीच परंपराओं की अंधी गुलामी और धर्म व जाति के नाम पर परिदे न होंगे।² यह एक आदिवासी नारी की व्यथा पीड़ा को व्यक्त करता है। वह मानवता की तलाश में तो निकली थी लेकिन बार-बार मानव के कुचक्रों का शिकार होना पडा।

निष्कर्ष

कुल मिलाकर हम यह कह सकते हैं कि, कृष्णा अग्रिहोत्री जी ने नथनी जैसे आदिवासी नारी का चरित्र इतने सुंदर ढंग से प्रस्तुत किया है कि, शेष चरित्र उसके सामने फीके पड जाते हैं। इस कथानक से कुछ बिंदु सामने आते हैं। जैसे -

- १) आदिवासी समाज आज भी विकास से कौसों दूर है।
- २) दरिद्रता, बेरोजगारी, निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, कर्जदार, शोषित आदि समस्याओं से वह ग्रस्त है।
- ३) आदिवासी नारी को जमीनदार, सरकारी अधिकारियों की वासना का कई बार शिकार होना पडता है।
- ४) नथनी आदिवासी नारी होकर भी एक सच्चे प्रेमी की मिसाल हमारे सामने रखती है।
- ५) आदिवासी नारी का एक और स्वभाव यहाँ व्यक्त होता है कि जिसे चाहा उसे समर्पित कर देना।
- ६) नथनी ने अपने प्रेमी को मारने वाले को तो छोडा नहीं अपितु अपने फाँसी पर चढ़ने के पहले प्रेमी के पहले प्रेमी के प्रविश्य को लेकर उसका सोचना उसके उदात्त प्रेम को व्यक्त करता है।

बिना माँ-बाप की लडकी, वन में फैली जडी-बूटियों की परख, जिसे चाहा उसे बिना विवाह के समर्पण, धैर्य, निडरता, अमृतसर से आतंकवादियों की तथा बीमारी की शिकार होकर लौटन और अपने प्रेमी को मारने वालों को घृणित बीमारी देकर, एक का कत्ल करना और अंत में फाँसी पर हंसते-हंसते चढ जाना उसके उज्वल पहलू है। एक आदिवासी छोटा-सा नारी चरित्र पाठकों को एक अमिट छाप छोड जाता है।

संक्षेप में कहा जा सकता है कि आज भी आदिवासी नारी को हमने नहीं समझा तथा उसके साथ मानवता का व्यवहार हमने नहीं किया। उन्हें विकास के समान अवसर जो देने थे नहीं दिए गए अतः आज हमें उनकी ओर मात्र मानवता की दृष्टि से देखना चाहिए न कि, शोषक की दृष्टि से। वह मनोरंजन का खिलौना नहीं है, वह एक जीती-जागती नारी है, जो मानवता की आकांक्षी है। सरकार को भी चाहिए कि आदिवासी नारी को, लडकियों को शिक्षा के सभी उच्च प्रदान कर उन्हें विकास की धारा में सम्मिलित किया जाए ताकि वह एक आदर्श माँ, बहन, पत्नी, सास, मार्गदर्शिका आदि के रूप में स्वयं का विकास कर अपने परिवार, समाज तथा राष्ट्र के विकास में योगदान दे सकें।

संदर्भ सूची :

१. डॉ. मायाप्रकाश पाण्डेय, गोस्वामी तुलसीदास, पृ. ११
२. कृष्णा अग्रिहोत्री, नीलोपर, पृ. ९९
३. वही पृ. १०६
४. वही पृ. ९६
५. वही पृ. ९६
६. वही पृ. ९९
७. वही पृ. १००
८. वही पृ. १०८
९. वही पृ. १०९
१०. वही पृ. ११८
११. वही पृ. १३५
१२. वही पृ. १५२
१३. वही पृ. १५२

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

२१ वीं शताब्दी का हिंदी उपन्यास साहित्य

अतिथि संपादक
प्राचार्य डॉ. ए. एस. पैठणे

कार्यकारी संपादक
डॉ. महेश गांगुर्डे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज टी. धनगर

कार्यकारी सह-संपादक
प्रा. महेंद्र वसावे

For Details Visit To :
www.researchjourney.net

ममता कालिया के 'दौड़' उपन्यास का विवेचनात्मक अध्ययन

प्रा. डॉ. वनिता ग्रंबक पवार-निकम

हिंदी विभागाध्यक्ष तथा शोध-निर्देशिका

स्व. अण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हासदी, तह.- साक्री, जि.- धुलिया

दौड़ ममता कालिया का बहुचर्चित उपन्यास है। यह उपन्यास २००० में प्रकाशित एक नया लघु उपन्यास है। कुल ९५ पृष्ठों में लिखा गया यह उपन्यास इक्कीसवीं वीं सदी के आर्थिक उदारीकरण और बाजारवाद के जीवनगत परिणामों का यथार्थ संकलन है। दौड़ को लघु उपन्यास कहें या लम्बी कहानी, दरअसल इसका रचनात्मक मूल्य किसी भी खांचे में रख भर देने से कतई कम हो नहीं हो जाता। दरअसल यह रचना उन कृतियों की श्रेणी में आती है जो बार-बार शास्त्रीय या कहे कि तात्विक किस्म की आलोचनात्मक प्रणालियों का सार्थक अतिक्रमण करती है। इक्कीसवीं वीं सदी में आर्थिक उदारीकरण भूमंडलीकरण और उत्तर औद्योगिक समाज ने नई पीढ़ी को रोजगार के नए अवसर उपलब्ध करवाये हैं। इक्कीसवीं वीं सदी आर्थिक उदारीकरण, भूमंडलीकरण और उत्तर औद्योगिक समाज ने वर्तमान युवापीढ़ी के सम्मुख रोजगार के ऐसे अधुनातन अवसर प्रदान किये कि वह परंपरागत या प्रशासकीय नौकरी के पिछे न दौड़ते हुए वह अपने आप को अपने सपनों को यहाँ पुरा होते हुए पाने लगा। उपन्यास के चन्द्र सतर्षे शीर्षक के अंतर्गत ममता कालिया जी ने कहा है कि, "भूमंडलीकरण और उत्तर औद्योगिक समाज ने इक्कीसवीं वीं सदी में युवा वर्ग के सामने एकदम नए ढंग के रोजगार और नौकरी के रास्ते खोल दिए हैं।"

बेघर, नरक दर नरक, प्रेम कहानी, लड़कियाँ, एक पत्नी के नोट्स इन बहुचर्चित उपन्यासों के पश्चात् ममता कालिया का छठा उपन्यास है 'दौड़'। यह उपन्यास सन् २००० में प्रकाशित एक नया बहुचर्चित लघु उपन्यास है। यह केवल ९५ पृष्ठों का उपन्यास है। इस उपन्यास में लेखिका नारी-विमर्श की सीमा को तोड़कर मानवता के आधुनिक तथा नए-नए खतरों को चित्रित करती है। डॉ. विश्वा सिंदे के अनुसार- "दौड़" उपन्यास में मध्यमवर्गीय परिवार में उपीजी धन-धनाढ्य वर्ग की नयी पीढ़ी के चरित्र के माध्यम से संवेदनशुन्यता और मूल्यहीनता किस तरह बढ़ रही है उसका वर्णन किया है।" अंतिम दशक में देख सकते हैं कि छात्रों के बीच यकायक पठन-पाठन की जटिल समस्या निर्मित हो रही है। लड़के व्यापार-प्रबन्धन की डिग्री की ओर आकर्षित हो रहे हैं। आजकल ख सकते हैं कि बहुत से परिवारों के लड़के तकनीकी पाठ्यक्रम में प्रवेश ले रहे हैं। कल तक जो लड़का कबीर, तुलसी, सुर, बिहारी,

प्रसाद, प्रेमचंद, प्लुटो, अरस्तू, टी.एस.इलियट, हेमिंग्वे की रचनाएँ पढ़ता था, आज यकायक मंजन, साबुन बेचने वाली कम्पनी में काम करने को गर्व का विषय मानने लगा है। इसीलिए कम्प्युटर की शिक्षा का सूत्रपात हुआ। देश के लिये ये नौकरी तथा रोजगार के लिए एकदम नये क्षेत्र थे। बेरोजगार शिक्षित युवकों ने अपनी पूरी एकाग्रता इसमें झोंक दी। बहुराष्ट्रीय कम्पनीयों के आने से ऊँचे वेतन पर नौकरीय उपलब्ध हो रही है। आरक्षण के भय से प्रसित नवयुवक निजी कम्पनियों की ओर आकृष्ट हो रहे हैं। इसके कारण जीवनशैली और दृष्टिकोण में अप्रत्याशित परिवर्तन भी हुआ है। परावारों सघनता को अब झटके लगने लगे हैं। वैसे सब 'दौड़' उपन्यास में विद्यमान है। वैसे यह बहुत व्यापक विषय है। इसमें कई तरह की 'दौड़' समा गई है।

'दौड़' आज के उस मनुष्य की कहानी है, जो बाजार के दबाव समुह, उनके परोक्ष-अपरोक्ष घातक तनाव, आक्रमण और निर्ममता तथा अंधी दौड़ में नष्ट होते मनुष्य के आसन्न खतरे में पड़े मनुष्यत्व

को उजागर करती है। यह रचना मनुष्यों की पारस्परिक सम्बन्धों की परम्परा और वर्तमान की जटिलताओं के मध्य विकराल होते अंतराल की सूक्ष्म पड़ताल भी करती है।

उपन्यास की पृष्ठभूमि में इलाहाबाद जैसा अर्द्धविकसित शहर है। कभी पूरब का ऑक्सफोर्ड कहे जाने वाले इस शहर में लेखन कार्य से जुड़े राकेश और रेखा इस उपन्यास के पात्र हैं। जिन्होंने परम्पराओं और रूढ़ियों को तोड़ते हुए प्रेमविवाह जैसा साहसिक कदम उठाया है। यह दोनों पात्र आधुनिक तथा कभी-कभी पुराने विचारों वाले भी दिखाई देते हैं। राकेश संपादन का काम करते हैं और रेखा अध्यापन का कार्य करती है। उपन्यास की कर्मभूमि है- व्यापार प्रोद्योगिकी सम्पन्न शक्तिशाली प्रदेश गुजरात। राकेश-रेखा दम्पति की संतति पवन की महत्वाकांक्षाओं के लिए इलाहाबाद छोटा शहर है। वह बी.ए., एम.ए. न करते हुए एम.बी.ए. की डिग्री लेकर गुजरात में नित-नई सफलता की सीढियाँ लाँघ रहा है। एम.बी.ए. करने के बाद पवन तथा उसके अन्य साथी अभिषेक, शरद जैन, दीपेन्द्र, रोजचिन्दर, अनुपम, शिल्पा काबरा एक के बाद एक कम्पनियाँ बदलते रहते हैं और करोड़ों का कारोबार संभालते हैं। आज परिस्थिति ऐसी भी दिखाई देती है कि एक ओर बेकारी की समस्या है, तो दूसरी ओर पवन जैसे पात्र करोड़ों की कमाई कर रहे हैं। अभिषेक कश्यप के शब्दों में "१०० करोड़ की आबादी वाले इस महादेश में ग्लोबलायजेशन ने ऐसी तस्वीर पेश की है, जहाँ एक तरफ करोड़ों बेरोजगार युवा खड़े हैं, तो दूसरी तरफ ऐसे युवा खड़े हैं जो करोड़ों की टर्नओवर वाली कम्पनियाँ चला रहे हैं और उँचा वेतन ले रहे हैं।" इस तरह से आज देश की स्थिति बन चुकी है।

राकेश तथा रेखा दम्पति के दो बेटे पवन और सघन अलग-अलग क्षेत्र में अपना प्रभाव जमा लेते हैं। पवन एम.बी.ए. करने के बाद सौराष्ट्र, गुजरात में भाईलाल कम्पनि में एल.पी.जी. यूनिट में प्रशिक्षु सहस्यक मैनेजर की नौकरी करता है। पवन एक के बाद एक नौकरियाँ बदलता रहा है और जिन्दगी की रफ्तार में उसे स्टेला

डिमैलो जैसी चौबीस वर्षीय दुबली-पतली लड़की मिलती है। वे कम्प्यूटर विजर्ड हैं। वह दोनों विवाहपूर्व ही साथ-साथ रहते हैं। पवन उसे अपना जीवन साथी बनाना चाहता है। यह सब सुनकर उसके माता-पिता झकड़ोर जाते हैं। पवन के माता-पिता आधुनिक होते हुए भी पुराने मूल्यों पर चलने वाले हैं। अपनी मज़ी से प्रेमविवाह करने वाले और परम्पराओं को मानने वाले अंत में अपनी बहू के रूप में स्टेला को अपना ही लेते हैं। पर रेखा चाहती है कि स्त्री में 'स्वियोजित गुण' होने चाहिए, जो स्टेला में दिखाई नहीं देते। वह कम्प्यूटर मैनु पर जितनी पारंगत थी, रसोई घर की मैनु में उतनी ही अनाड़ी। परन्तु पढ़ी-लिखी आधुनिक बहू रेखा के पूरे साहित्य को एक फ्लॉपी में उतार देती है, साथ ही राकेश को कम्प्यूटर ऑपरेट कराना सिखा देती है, तब वे दोनों चमत्कृत रह जाते हैं।

शादी के बाद पवन नयी कम्पनी ज्वाइन करने चेज़ई जा रहा है और इधर स्टेला को राजकोट में ही अपना कम्प्यूटर का व्यवसाय संभालना है। पर पवन के माँ-बाप इस स्थिति से खुश नहीं हैं। क्योंकि करियर के बाद घर महत्वपूर्ण होता है। यहाँ तो 'घर' को महत्व ही नहीं दिया जा रहा है। इस कारण अपने बेटे के भविष्य को देखकर बेचैन होते हैं कि शादी के बाद तुम्हारा फर्ज़ है- 'साथ रहो'। आज के युवकों को करियर के आगे शादी, घर, रिश्तेदार, कोई माइने नहीं रखते। सिर्फ करियर महत्वपूर्ण लगता है। यही यहाँपर स्पष्ट होता है। वे वहाँ जीवन मूल्य है जिनके अनुवायी अध्यात्मिकता का ढोंग रचाते हैं और भौतिक कामयाबी के लिए तीन साल के बच्चे की पीठ पर अपने पाँच किलो सपनों का बोझ लादकर उसके जीवन में ज़हर घोल रहे हैं। राकेश को लगता है कि पवन के चहाने युवा पीढ़ी अपने परम्परागत संस्कृति से कट रही है। जब पवन अपने भाई सघन को राजकोट के कम्प्यूटर वर्ल्ड में दाखिला दिलाने की बात करता है, तो वहाँ रेखा पवन से कहती है- इसको भी ले जाओगे तो हम दोनों बिल्कुल अकेले रह जाएंगे। वैसे भी यह 'सीनियर सिटिज़न कॉलोनी' बनती जा रही है।

यह अर्धविकसित भारतीय मानस की चरमदुविधा का समय है। उत्तर आधुनिकता के आगे आधुनिकता की करुण कहानी है, वह आधुनिकता भी कैसी? प्रेमविवाह का चुनाव करने वाली नारीवादी लेखिका रेखा सारी उग्र परिवार की बाबूची, घोबिन, जमादारिन बनी रहने की दुहाई देते हुए बेटे पवन की विदेशी पत्नी से खाना पकाने और 'घर-गिरस्ती' चलाने के स्वियोजित गुणों की अपेक्षा करती है। जाहिर है, बाजारवाद के इस उत्तर आधुनिक दौर में पुराने मूल्य मान्यताएँ टिकने वाली नहीं हैं। यहाँ आला मैनेजमेंट इंस्टीट्यूटों से व्यापार प्रबंधन के दौरे-पैच में दक्ष होकर आए पवन, अभिषेक, शिल्पा, राजविन्दर, शरद, दिपेन्द्र और अनुपम जैसे युवा हैं, जो अपने बौद्धिक कौशल आक्रामक विज्ञापन बाजी की कला से मरा हुआ 'चुहा' भी बेच लेने के आत्मविश्वास से भरे हैं। वे युवक सच्चाई और नैतिकता के पाठ दर्ज़ा चार तक मॉरल साइन्स में पढ़कर भूल चुके हैं। यहाँ करियर यानी बाजार प्राथमिक है और बाकी सबकुछ रिश्ते, भावनाएँ, धर्म, आध्यात्म, परिवार, समाज गौण है। इसी दीड़ में मन की शांति के लिए सहजयोग की अनिवार्यता है।

इस दीड़ में सबसे ज्यादा चकित, विस्मित, स्व-उन्मुक्त-पिड़ित है पुरानी पीढ़ी। जो नई पीढ़ी को अपने ढंग ढाल नहीं पा रही है और उसके रंग-ढंग को स्वीकार भी नहीं कर पा रही है। कल तक उनकी उँगली धामकर चलने वाले अपने बच्चों की ताबड़तोड़ सफलता एवं आगे बढ़ने की अनंत दौड़ में सब कुछ दाँव पर लगाने के उनके जुनून से पुरानी पीढ़ी घबराई हुई है। अपने ही बच्चों की सफलता इस पीढ़ी के जीवन में सत्राटा बुन रही है।

अब सघन भी अपने भाई के रास्ते पर चलता है। वह देखकर राकेश-रेखा चिंतित रहते हैं। वह चीन के ताइवान शहर में नौकरी कर रहा है। साथ ही वहाँ की राजनीति में हिस्सा लेता है। यह सुनकर माता-पिता दहशत में जीते हैं। उसे अपने देश लौटने के लिए कहते हैं, तब सघन आर्थिक नियोजन की बात करता है। इसका प्रबन्ध नहीं होता यह देखकर अपने माता-पिता से सम्मति तथा रूपए का हिसाब-किताब माँगता है। निश्चित रूप से मानवीय मूल्यों का हास बहा हो रहा है, सही मिथ्य होता है।

वर्तमान समय में सभी परिवार बच्चों को उच्चशिक्षित कर रहे हैं। प्रत्येक माता-पिता का सपना है- अपने बच्चों की सफलता। इसीलिए माँ-बाप का सपना बच्चों की जिन्दगी में संघर्ष बन रहा है। अतः उसे भौतिक रूप से कामयाब बना रहे है। नौकरी के कारण अपना घर छोड़कर देश-विदेश में जा रहे हैं। इस कारण आधुनिक युग में नई समस्याओं ने जन्म लिया है। उनमें से एक है- 'सीनियर सिटिज़न कॉलोनी' का जन्म होना। इस कॉलोनी के अंतर्गत घर में केवल दो ही व्यक्ति रहते हैं- माता-पिता, साथ में एक गाड़ी, एक कुत्ता। इस वृद्ध माता-पिता को चिंता सता रही है कि अब ये बेटे अपना अंतिम संस्कार भी करेंगे या नहीं। यह ज्वलंत समस्या आज उभरकर सामने आ गई है। ऐसी ही एक घटना कॉलोनी में मि. सोनी के साथ घटित होती है। सोनी साहब की दिल का दौरा पड़ने से मृत्यु हो जाती है। न्युयार्क में बसा बेटा 'सिध्दार्थ' अंतिम संस्कार के लिए भी नहीं आता है। वह वहाँ से माँ को फोन पर ही सांत्वना देते हुए कहता है- किसी को बेटा बनाकर दाह-संस्कार करावाए। इस पीढ़ी के पास इतना समय भी नहीं है कि वे अपने माता-पिता का अंतिम संस्कार जैसा महत्वपूर्ण कार्य कर सकें। सिध्दार्थ के आगे की पीढ़ी कैसा होगी? इसकी कल्पना भी नहीं कर सकते। यह एक बहुत बड़ा सवाल हमारे सामने खड़ा होता है। एक तरफ हमें बेटा ही चाहिए जैसी मानसिकता को बनाये बैठे हैं, इतना ही नहीं जिसके कारण स्त्री भ्रूणहत्या जैसा कृत्य कर रहे हैं, तो दूसरी ओर पढ़ा-लिखा बेटा भारतीय सभ्यता और संस्कृति को ही चुनौती दे रहा है। अब भारत और अमेरिका में कोई फासला बचा नहीं है और भारत कब अमेरिका बन जाएगा और अमेरिका कब भारत इसका पता भी नहीं लगेगा। ऐसा ही महमुस हो रहा है। अतः बाजारवाद ने देशों की सीमाओं को कब का मिटा दिया है। यही यहाँ पर स्पष्ट हो जाता है। निश्चित रूप से प्रस्तुत उपन्यास के बारे में डॉ. राजेन्द्र खैरनार का कथन सही है- "बेमानी होते रिश्तों की कहानी है- 'दीड़'।" अतः वैधीकरण के युग में यह कथन सौ फीसदी लागू होता है।

इसके साथ ही आरक्षण के कारण भविष्य में उत्पन्न होने वाली

समस्या, इस कारण युवा पीढ़ी का बहुराष्ट्रीय कम्पनियों की ओर आकर्षण, व्यावसायिकता, आधुनिकता का प्रभाव, खोखले विज्ञापनों का पर्दाफाश, गहराता हुआ सांस्कृतिक संकट, मानवीय मूल्यों का टूटना पारिवारिक बिघटन, अन्तर्जातीय विवाह, वृद्धि की समस्या, वरिष्ठ नागरिक आवास की जटिल समस्या, उपभोक्तावादी संस्कृति, पीढ़ी-संघर्ष आदि का भी चित्रण प्रस्तुत कृति में मिलता है।

निष्कर्ष :

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि 'दौड़' एक ऐसी दौड़ है, जिसमें 'भौतिकता की प्यास' है। यह प्यास पैसे से तृप्त होगी, ऐसा नहीं है, यह थोथा बाह्य रूप है। किन्तु भविष्य नयी पीढ़ी के लिए 'ललकार' रहा है, इसे सही ढंग से समझना होगा और वर्तमान समय की पीढ़ी इसी ओर भाग रही है, अर्थात् दौड़ रही है। फिर भी सविता सालवे के अनुसार, "दौड़" यह उनका लघु उपन्यास आज के वर्तमान समय की सटीक टिप्पणी है।" यह कथन सटीक ही लगता है। कुल मिलाकर भूमंडलीकरण और बाजारवाद की पृष्ठभूमि में लिखा गया 'दौड़' ऐसे उपन्यास के रूप में पाठक के सामने आता है जहाँ पर एम.बी.ए. का अध्ययन करने वाले और बड़ी-बड़ी कम्पनियों में प्रबंधन की नौकरी करने वाले पवन और उसकी पीढ़ी के लोग परंपरागत रूप से चले

आ रहे वैयक्तिक, पारिवारिक, सामाजिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, धार्मिक मूल्यों में अभूतपूर्व परिवर्तन चाहते हैं। यह परिवर्तन एक सीमा तक उचित है पर परिवर्तन के नाम पर जब यह पीढ़ी स्वतंत्रता से स्वच्छंदता के ओर बढ़ जाती है तो स्वयं ही अकेलेपन, अजनबीपन, तनाव, घुटन आदि का शिकार भी हो जाती है।

सन्दर्भ ग्रंथ :

1. 'दौड़' उपन्यास पृ. सं. ५ वाणी प्रकाशन, दिल्ली, संस्करण २००८.
2. 'दौड़' में भूमंडलीकरण की सार्थकता का ब्यर्थ चित्रण, डॉ. विद्या शिंदे, पृ. ५६.
3. कैसी है यह दौड़ अभिषेक कश्यप, इंडिया टुडे, १२ जून, २००२, पृ. ६२.
4. नवनिर्देश, डॉ. लक्ष्मीकान्त पाण्डेय, जनवरी- २०१०, पृ. ३८.
5. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में दौड़ का अन्वेषण, सविता सालवे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, औरंगाबाद के लघु शोधग्रंथ से (एम.फिल.), जून २००९, पृ. ९७.

ISSN - 2321 : 2160

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

Volume-1

Special Issue on

भाषाशिक्षण और रोजगार के अवसर

Impact Factor : 3.1

February 2020

GUEST EDITOR

DR. JALINDAR INGLE

HEAD
DEPARTMENT OF HINDI

DR. DINESH SHIRUDE

PRINCIPAL

MSG COLLEGE
MALEGAON CAMP
DIST. NASHIK, MAHARASHTRA

हिंदी भाषा शिक्षण और रोजगार कि विविध संभावनाएँ

प्रा.डॉ. वनिता ज्यंबक पवार - निकम
हिंदी विभागाध्यक्ष एवं प्राध - निर्देशिका
स्वर्गीय अण्णासाहेब आर.डी.देवे
कला एवं विज्ञान महाविद्यालय, म्हासडी
तह. साको, जि. बुलियाँ
मो ९८२३५२३७६०

E-mail – vanitapawar27@yahoo.in

यह सच है कि उच्च शिक्षा माध्यम के रूप में रोजगार हेतु हिन्दी को अधिक सफलता नहीं मिली। लेकिन जहाँ तक हिन्दी भाषा का अध्ययन करनेवाले विद्यार्थियों के लिए रोजगार की संभावनाओं का ध्यान है इस मामले में स्थिति काफी अच्छी है। देश की प्रमुखतम संपर्क भाषा, देश की व विभिन्न राज्यों की राजभाषा होने के साथ-साथ आज हिन्दी विज्ञापन की, मनोरंजन की, जनसंचार माध्यमों की सबसे प्रमुख भाषा है। इसलिए भाषायी साहित्य लेखन के अतिरिक्त भी इस भाषा के विद्यार्थियों के लिए रोजगार के काफी अवसर उपलब्ध हैं।

१) शिक्षण क्षेत्र –

आज देश के प्रायः सभी राज्यों में (कुछ अपवादों को छोड़कर) हिन्दी को अनिवार्यतः एक विषय के रूप में पढ़ाया जाता है। जिन राज्यों में हिन्दी विषय अनिवार्य नहीं है या हिन्दी शिक्षण सुविधा नहीं है वहाँ भी विद्यार्थी निजी स्तर पर शिक्षण व्यवस्था के माध्यम से या हिन्दी सेवा संस्थाओं के माध्यम से शिक्षा प्राप्त करते हैं। देश के लाखों प्राथमिक, माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक विद्यालयों में प्रायः सभी स्तरों पर हिन्दी विषय के शिक्षण हेतु अध्यापकों की आवश्यकता के चलते इस क्षेत्र में रोजगार की संभावनाओं की समझा जा सकता है।

विश्वविद्यालय स्तर पर भी देश के लगभग सभी राज्यों के विश्वविद्यालयों में हिन्दी विभाग हैं और इनमें स्नातक व स्नातकोत्तर स्तर पर तथा पी.एच.डी. स्तर तक शिक्षा की सुविधा है। इसके अतिरिक्त विदेशों के लगभग १४४ विश्वविद्यालयों में भी हिन्दी शिक्षण की व्यवस्था है। इसके अतिरिक्त दक्षिण भारत सहित देश के विभिन्न राज्यों में निजी हिन्दी ट्यूटर्स की भी खासी माँग है। अहिन्दी भाषी राज्यों में निजी कोचिंग कक्षाओं में हिन्दी शिक्षक रखे जाते हैं। इनसे शिक्षण क्षेत्र में हिन्दी विद्यार्थियों के लिए व्यापक रोजगार संभावनाओं का अंदाज लगाया जा सकता है।

२) राजभाषा संबंधी क्षेत्र –

हिन्दी संघ सरकार की राजभाषा है। शूनिके यहाँ पहले से अंग्रेजी में कार्य होता है। इसलिए सरकार की राजभाषा नीति के कार्यान्वयन की दृष्टि से तथा अनुवाद कार्य की आवश्यकता महसूस की गयी। इसके लिए भारत सरकार द्वारा भारत सरकार ने विभिन्न मंत्रालयों, विभागों, अधीनस्थ व संबद्ध कार्यालयों में निर्देशक से लेकर अनुवादक तक बड़ी संख्या में राजभाषा संबंधी पदों का सृजन किया गया है। इसके अतिरिक्त केन्द्रीय सरकार के नियंत्रणाधीन, बैंकों, उपक्रमों, स्वायत्त संस्थानों, उद्योगों आदि तथा उसके विभिन्न क्षेत्रीय कार्यालयों में राजभाषा संबंधी अधिकारियों व अनुवादकों के पद सृजित किए गए हैं। इन पदों के लिए स्नातक या स्नातकोत्तर स्तर पर हिन्दी की शिक्षा आवश्यक होती है। भारत सरकार के इतने बड़े ढाँचे में इस तरह के पदों की संख्या का अनुमान इसी से लगाया जा सकता है कि केवल वित्त मंत्रालय के अंतर्गत १९९९ में केवल बैंकों के लिए नियुक्त हिन्दी अधिकारियों, अनुवादकों की संख्या करीब ७८५७ थी।

हिन्दी न केवल सघ सरकार यानि केन्द्रीय सरकार की बल्कि विभिन्न राज्यों तथा उत्तर प्रदेश, उत्तरांचल, हिमाचल, मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ़, झारखंड, हरियाणा, राजस्थान, दिल्ली, बिहार, तथा सघ शासित क्षेत्रों को भी राजभाषा है। इन राज्यों में सघ सरकार की तरह हिन्दी कार्य, अनुवाद कार्य तथा राजभाषा कार्यान्वयन संबंधी पद सृजित किए गए हैं।

भारत सरकार के अंतर्गत राजभाषा नीति के कार्यान्वयन के लिए स्वतंत्र विभाग बनाया गया है जिसका प्रभारी सचिव भारत सरकार होता है। इसके अंतर्गत केन्द्रीय व्यूरे, केन्द्रीय हिन्दी प्रशिक्षण सम्मान, कार्यान्वयन कार्यालयों आदि के अंतर्गत भी भाषा प्रशिक्षण, अनुवाद प्रशिक्षण, अनुवाद कार्य तथा राजभाषा कार्यान्वयन संबंधी अधिकारियों, कर्मचारियों आदि के अनेक पद हैं इन पदों के लिए भी स्नातक व स्नातकोत्तर स्तर पर हिन्दी भाषा ज्ञान की आवश्यकता होती है।

इस प्रकार देश भर में सघ सरकार व राज्य सरकारों के अंतर्गत राजभाषा संबंधी लाखों पद हैं। यहाँ हिन्दी भाषा के विद्यार्थियों के लिए इस क्षेत्र में व्यापक संभावनाएँ हैं।

३) हिन्दी टंकण व आशुलिपि –

किसी भी क्षेत्र से संबंधित किसी भी कार्यालयीन कार्य के लिए टंकण व आशुलिपिकों की आवश्यकता होती है। शूनिके भारत सरकार की तथा विभिन्न राज्य सरकारों की राजभाषा हिन्दी है और इनमें हिन्दी टंकण व आशुलिपिकों

हई काफी बड़े स्तर पर आवश्यकता रही है। इसके अलावा सरकारी कार्यालयों से संबंधित कार्य व हिन्दी भाषी राज्यों में भी जहाँ काफी कार्य निजी क्षेत्र में भी हिन्दी में होता है वहाँ भी हिन्दी टंककों व आशुलिपिकों की आवश्यकता होती है। हिन्दी टंकण व आशुलिपी प्रशिक्षण की दृष्टी से राजभाषा विभाग में टंकण आशुलिपी प्रशिक्षण के लिए सहायक निदेशक स्तर के पद भी सृजित हैं।

अब जबकी कंप्यूटर पर कार्य होने लगे हैं और यांत्रिक उपकरणों के बजाए टंकण कार्य कंप्यूटर पर होने लगा है। डी.टी.पी. प्रणाली में भी कंप्यूटर टंककों की आवश्यकता होती है। अच्छा आशुलिपिक या टंकक वही हो सकता है जिसे भाषा का अच्छा ज्ञान हो। इस दृष्टी से हिन्दी भाषा के विद्यार्थियों के लिए इस क्षेत्र में लाखों की संख्या में पद है जिनके अनुसार रोजगार की व्यापक संभावनाएँ हैं।

४) प्रकाशन उद्योग —

आज देश भर में बड़ी संख्या में हिन्दी के प्रकाशक है हर वर्ष हजारों की संख्या में विविध विषयों की हजारों पुस्तकें प्रकाशित होती हैं। साहित्य के क्षेत्र में भी कथा साहित्य, कहानियाँ, उग्न्यास, रिपोर्टाज, नाटक, एकांकी आदि तथा विभिन्न काव्य संकलन प्रतिवर्ष प्रकाशित होते हैं। स्कूलों कॉलेजों की हिन्दी माध्यम की पाठ्य पुस्तकें प्रकाशित होती हैं। इसके लिए प्रकाशन उद्योग में हिन्दी के जानकारों की काफी आवश्यकता होती है जो की विषय वस्तु की भाषा को समझ सकें। इस क्षेत्र में भी हिन्दी के विद्यार्थियों के लिए काफी संभावनाएँ हैं।

५) साहित्यलेखन —

बतौर लेखक, कवि भी साहित्यिक अभिरुची के हिन्दी के विद्यार्थियों के लिए काफी संभावनाएँ हैं। अच्छे लेखकों, कवियों, नाटककारों आदि के लिए साहित्यलेखन मनोपार्जन की दृष्टी से भी महत्वपूर्ण है। आज भी देश में अनेक हिन्दी साहित्यकार बतौर कवि, लेखक नाटककार आदि अपनी प्रतिभा के कारण न केवल समाज में प्रतिष्ठा अर्जित कर रहे हैं बल्कि साहित्य सेवा को आर्थिकता मानि रोजगार रूप में भी अपना रहे हैं।

६) जनसंचार माध्यम —

प्रिंट माध्यम — हिन्दी में सर्वाधिक समाचार पत्र यानि १६,८६४ प्रकाशित होते हैं यह संख्या किसी भी भारतीय भाषा या अंग्रेजी में प्रकाशित होनेवाले समाचार पत्रों में सबसे अधिक है और प्रतियों की संख्या में हिन्दी भाषा अग्रणी है। इसी प्रकार सर्वाधिक पिरियोडिकल्स भी हिन्दी में निकलते हैं। सरकारी प्रकाशनों में हिन्दी का स्थान अंग्रेजी के बाद दूसरा है। इसमें स्पष्ट है की हिन्दी प्रिंट माध्यम में पत्रकारों, संपादकों, अंशकालिक व पूर्णकालिक संपादकालाओं, दूरक रिडरों, लेखकों, आदि के पदों के रूप में रोजगार की सर्वाधिक संभावनाएँ हैं। बहुत से लोग स्वतंत्र पत्रकार के रूप में भी इस व्यवसाय से जुड़े हैं।

i) इलेक्ट्रॉनिक माध्यम —

रेडियो पर देश में सर्वाधिक कार्यक्रम हिन्दी में प्रसारित किए जाते हैं और इनकी भारी माँग है। टेलीविजन पर सर्वाधिक चैनल हिन्दी के हैं और इसमें प्रमुख समाचार चैनल भी शामिल है। भाषा की दृष्टी से देखें तो सभी भाषाओं के चैनलों की संख्या, कार्यक्रमों की संख्या व दर्शकों की संख्या सभी मामलों में हिन्दी भाषा अग्रणी सहित किसी भी भाषा से काफी आगे है। इस मिडिया के समाचार चैनलों के लिए बड़े स्तर पर हिन्दी भाषा के पत्रकारों, संपादकालाओं, लेखकों, संपादकों, उद्घोषकों आदि की खासी माँग है और विशेषज्ञों के वेतन भी अत्यधिक आकर्षक हैं।

ii) टी.वी धारावाहिक / कार्यक्रम तथा सिनेमा —

हिन्दी सिनेमा टी.वी उद्योग न केवल भारत के बल्कि दुनिया के प्रमुख मनोरंजन माध्यमों में से है। भारत में बननेवाली लगभग सात सौ फिल्मों में सबसे अधिक फिल्में हिन्दी की होती हैं। इसके अतिरिक्त हिन्दी में इतने चैनलों के लिए बननेवाले, धारावाहिकों, लघु फिल्मों व अन्य कार्यक्रमों के निर्माण के कारण इस क्षेत्र में बड़ी संख्या में हिन्दी के कथा लेखकों, पटकथा लेखकों, संवाद लेखकों, गीतकारों, भाषा विशेषज्ञों आदि की आवश्यकता है। जैसे — जैसे टी.वी चैनलों में वृद्धि हो रही है इस क्षेत्र में इन क्षेत्रों के विशेषज्ञों की भी आवश्यकताएँ बढ़ रही हैं। इस प्रकार हिन्दी भाषा के वे विद्यार्थी जिनकी कलात्मक अभिरुची व प्रतिभा है उनके इस क्षेत्र में रोजगार की काफी संभावनाएँ हैं। टी.वी. कार्यक्रमों पारिपूर्वाओं, कार्यक्रमों आदि के संचालन, की दृष्टी से भी इस क्षेत्र में काफी संभावनाएँ हैं।

iii) विज्ञापन —

प्रिंट माध्यम, इलेक्ट्रॉनिक माध्यम व अन्य माध्यम इन सभी माध्यमों पर विज्ञापन के क्षेत्र में हिन्दी का महत्वपूर्ण स्थान है। इस दृष्टी से बड़ी बड़ी विज्ञापन कंपनियों में प्रभावी विज्ञापन तैयार करने की दृष्टी से प्रतिभाशाली हिन्दी के अच्छे जानकारों की खासी माँग है। एक छोटा सा जगल यदि प्रभावी है तो किसी भी उत्पाद को उत्पादकों पर पहुंचा सकता है। इस क्षेत्र में भी हिन्दी के विद्यार्थियों के लिए रोजगार की काफी संभावनाएँ हैं। यदि प्रतिभाशाली जगल राइटर, कॉपी राइटर हो तो इस व्यवसाय में काफी पैसा भी है। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि हिन्दी को विषय रूप में लेकर स्नातक व स्नातकोत्तर स्तर पर शिक्षा प्राप्त करनेवाले प्रतिभाशाली विद्यार्थियों के लिए भी रोजगार की काफी संभावनाएँ हैं लेकिन अन्य व्यवसायों की भाँति यहाँ भी प्रतियोगिता है और प्रतिभा, योग्यता और परिश्रम के अनुसार ही अवसर भी है।

- निष्कर्ष:

अंततः निष्कर्ष रूप में यह कहा जा सकता है कि विभिन्न प्रयासों के बावजूद उच्च शिक्षा तथा व्यावसायिक क्षेत्रों संबंधी उच्च शिक्षा व रोजगार के क्षेत्र में अंग्रेजी का प्रभाव न केवल बना हुआ है बल्कि उसका विस्तार होता दिखाई दे रहा है । जिसके कारण व्यावसायिक क्षेत्रों में हिन्दी के विकास पर प्रतिकूल प्रभाव पड़ा है । लेकिन हिन्दी विषय में उच्च शिक्षा प्राप्त प्रतिभाशाली विद्यार्थियों के लिए रोजगार की काफी संभावनाएँ हैं ।

• संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) भारतीय रिजर्व बैंक बैंकिंग परिचालन विभाग की सितंबर १९९९ की समाप्त तिमाही की रिपोर्ट
- २) प्रिन्ट मिडीया लेखन – प्रो. रमेश जैन
- ३) मिडिया और हिंदी – डॉ. मधु खरटे
- ४) राजभाषा हिंदी – भोलानाथ दिवारी

PUBLICATION CERTIFICATE

This publication certificate has been issued to

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

For publication of research paper titled

कोरोना संकट : चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव

Published in *Drishtikon* with ISSN 0975-119X

Vol. 12 Issue 7 Month *May* Year 2020

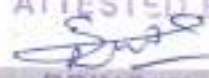
Impact Factor 5.60

The journal is indexed, peer reviewed and listed in UGC Care.

Sh Sharma

Editor

Note: This eCertificate is valid with published papers and the paper must be available online at the website under the network of EDUindex. For cross check you can contact at editor@eduindex.org

ATTESTED BY

 PRINCIPAL
 A.D.M.S.P. Sanshodhan
 Late Anandabhai P. Desai
 Arts & Science College
 Waghod, Tal. Solapur Dist. Solapur

कोरोना संकट: चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे,
सहाय्यक प्राध्यापक- राज्यशास्त्र विभाग,
स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे कला व विज्ञान,
महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे
[m.otalbabasaheb747@gmail.com](mailto:motalebabasaheb747@gmail.com)

सारांश (Abstract):

जागतिक महासत्ता होण्याचे चीनचे स्वप्न अजिबात झाकून राहिलेले नाही. म्हणून जागतिक महासत्ता होण्यासाठी अमेरिका व युरोपीय राष्ट्रांशी असलेल्या या स्पर्धेत या स्पर्धक राष्ट्रांना मागे टाकण्यासाठी चीनने सर्वतोपरी प्रयत्न केलेले आहेत. या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून चीनने कोरोना विषाणूचा संसर्ग चीनबाहेर हेतुपूर्वक केल्याचा संशय जगभर व्यक्त केला जात आहे. कोरोना संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर चीनच्या साशंक भूमिकेमुळे आंतरराष्ट्रीय समुदायाचा दबाव चीनवर दिवसेंदिवस वाढत चाललेला आहे, यामुळे चीन आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या चक्रव्यूहात अडकत चाललेला आहे. पर्यायाने कोरोनामुळे चीनचा पाय अधिकाधिक खोलातच जात आहे. जागतिक सत्तासमीकरणात 'जागतिक महासत्ता' होण्यासाठी धडपड करणाऱ्या महत्वाकांक्षितून चीनने कोरोनाचा प्रसार जैविक प्यादं म्हणून केल्याचा संशय सर्वत्र व्यक्त केला जात आहे. अमेरिका आणि चीन यांच्या जागतिक महासत्ता होण्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे ही दोन्ही राष्ट्र संपूर्ण जगात आपल्या आर्थिक साम्राज्यवादाच्या बळावर आणि कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणाव निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषद सदस्यांच्या झालेल्या बैठकीत अमेरिका व चीनच्या प्रतिनिधींनी कोरोनाच्या संदर्भात परस्परांवर वार-प्रतिवार केले. या बैठकीत दोन्ही देशांच्या प्रतिनिधींमध्ये खटके उडाल्याचे संपूर्ण जगाने पाहिले. प्रस्तुत संशोधन लेखात कोरोना विषाणूच्या प्रसारातील चीनच्या संशयास्पद भूमिकेमुळे चीनवर वाढत चाललेल्या आंतरराष्ट्रीय दबावाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

मूळशब्द (Keywords): कोरोना, आंतरराष्ट्रीय दबाव, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, अमेरिका, चीन, संयुक्त राष्ट्र संघ, सुरक्षा परिषद, जपान, ब्रिटन, भारत, इटली, शीतयुद्ध इ.

प्रस्तावना (Introduction):

कोरोना महामारीने जगातील बोटार मोजण्याएवढे देश सोडले तर सध्या सर्वत्र धैमान घातलेले आहे. संपूर्ण जगात लाखापेक्षा अधिक लोक कोरोनाचे बळी ठरलेले आहेत. लाखो लोकांना कोरोनाची बाधा झालेली आहे. अमेरिका व युरोपीय राष्ट्रात अर्थात फ्रान्स, जर्मनी, इटली, इंग्लंड, स्पेन इ. राष्ट्रात कोरोना संसर्गाचे तांडव सुरु झालेले आहे. अमेरिका व युरोपातील प्रगत राष्ट्र कोरोना महामारीपुढे अक्षरशः हतबल होतांना दिसत आहेत. या सर्व पार्श्वभूमीवर कोरोनाच्या प्रसाराला जबाबदार कोण ? असा एकच प्रश्न संपूर्ण जगाला पडलेला आहे. साहजिकच या प्रश्नातून संशयाची सुई चीनकडे वळतांना दिसते आहे ! जगातील प्रमुख राष्ट्र कोरोनाच्या प्रसाराबाबत चीनला जबाबदार धरत आहेत. त्यामुळे कोरोना संकटाबाबत चीनचा पाय दिवसेंदिवस खोलात जातांना दिसत आहे. तसेच चीनवर जगातील प्रमुख राष्ट्रांकडून कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय दबावही वाढत आहे.

संशोधनाचे उद्देश (Objectives of the research):

- 1) कोरोना महासंकटामुळे चीनवर वाढत जाणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय दबावाचा अभ्यास करणे.
- 2) कोरोना महासंकटमधील चीनच्या संशयास्पद भूमिकेचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis of the research):

- 1) कोरोना महासंकटामुळे चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढलेला आहे.
- 2) कोरोना विषाणूच्या प्रसारामुळे अमेरिका चीनवर दबाव वाढवत आहे.
- 3) कोरोना विषाणूच्या प्रसारामध्ये चीनची भूमिका संशयास्पद आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कोरोना संकट: चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव:

चीनमधील वुहान शहरातून कोरोना विषाणूच्या संसर्गाला प्रारंभ झाला, त्या वुहान शहरात आशिया खंडातील सर्वात मोठी विषाणूवर संशोधन करणारी प्रयोगशाळा आहे. या प्रयोगशाळेत 1500 पेक्षा अधिक घातक विषाणू ठेवलेले आहेत. खुद्द चीन या प्रयोगशाळेला आशियातील सर्वात मोठी 'व्हायरस बँक' असे संबोधते. या प्रयोगशाळेत प्राण्यांमधील विषाणूवर संशोधन केले जाते, संसर्गजन्य आजारांना कोणते विषाणू कारणीभूत ठरतात, याचे संशोधन करून या प्रयोगशाळेत निष्कर्ष काढले जातात. जगातील अनेक देश व त्या देशातील शास्त्रज्ञांच्या मते, या प्रयोगशाळेत एका प्राण्यावर प्रयोग करतांना कोरोनाचा विषाणू बाहेर पडला आणि यातूनच कोरोनाच्या संसर्गाला वुहानमधूनच प्रारंभ झाला. मात्र चीनने शास्त्रज्ञांचा हा दावा फेटाळून लावत कोरोनाचा संसर्ग चीनमधील 'सी फूड मार्केट' मधून झाल्याचा दावा चीन करित असला तरी चीनच्या दाव्यावर जगातील देश व शास्त्रज्ञांचा विश्वास बसत नाही. फ्रान्समधील नोबेल विजेते शास्त्रज्ञ लूक मॉर्टेगर यांनी केलेल्या दाव्यामुळे तर संपूर्ण जगात खळबळ निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या मते, वुहानमधील विषाणूवर संशोधन करणाऱ्या प्रयोगशाळेत एड्सवरील एच. आय. व्ही. वर संशोधन सुरु असतांना कोरोना विषाणूची निर्मिती झाली. यामुळेच कोरोना विषाणूच्या गुणधर्मांमध्ये एचआयव्ही-एड्स व मलेरियाच्या घटकांची शक्यता असल्याचे या शास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे. चीनने या शास्त्रज्ञांचा दावा फेटाळून लावलेला आहे. त्याचप्रमाणे वुहान प्रयोगशाळेच्या प्रमुखांनीदेखील वुहान प्रयोगशाळेचा आणि कोरोनाच्या प्रसाराचा काहीही संबंध नसल्याचे स्पष्ट केलेले आहे. वुहान ही विषाणूवर संशोधन करणारी प्रयोगशाळा असल्यामुळे या प्रयोगशाळेतील

सुरक्षा विषयक नियम अतिशय कठोर असल्यामुळे या प्रयोगशाळेतून कोरोनाचा प्रसार होणे शक्य नसल्याचे मत वूहान प्रयोगशाळेच्या प्रमुखांनी व्यक्त केलेले आहे, मात्र यावर जगाचा विश्वास बसत नाही, याला कारण चीनचा आजवरच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भूमिकेचा इतिहास आहे. अनेकवेळा चीनने महत्त्वाच्या प्रश्नांवर आपली भूमिका स्पष्टपणे जगासमोर मांडलेली नाही. वूहानच्या प्रयोगशाळेतील सुरक्षेवर चीन ठाम असला तरी खुद्द चीनमधील एका प्रसारमाध्यमाने वूहानमधील विषाणूच्या प्रयोगशाळेतील काही फोटो प्रसिद्ध केलेले आहेत. या फोटोवरून प्रयोगशाळेत वास्तवात किती खबरदारी घेतली जाते ? याबाबत शंका उपस्थित होते. या फोटोमध्ये ज्या उपकरणात वा फ्रीजमध्ये विविध विषाणू साठवून ठेवले जातात, ती साधनेच खराब झालेली आहेत वा अशा घातक विषाणूंना साठवण्यास पूर्णपणे सुरक्षित नाहीत, हेच दिसून येते. या चीनी प्रसारमाध्यमानुसार वूहानच्या विषाणूवर संशोधन केल्या जाणाऱ्या प्रयोगशाळेत सुरक्षिततेची खबरदारी न घेतल्यामुळे कोरोना व्हायरसचा प्रसार झालेला आहे काय ? अशी शंका घेण्यास जागा आहे. यामुळेच 'कोरोना विषाणूला अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डॉनाल्ड ट्रम्प यांनी 'चीनी व्हायरस' म्हटलेले आहे.⁰¹

आज कोरोना महामारीमुळे संपूर्ण जगातील व्यवहार जवळपास बंद आहेत. मात्र ज्या देशातून कोरोनाच्या प्रसाराला सुरुवात झाली, त्या चीनमधील सर्व व्यवहार सुरळीत सुरू आहेत. कोरोना संसर्गाचा जन्मदाता चीन आज जगात कोरोनाबाधित राष्ट्रांच्या यादीत पहिल्या स्थानावरून आठव्या स्थानावर पोहोचलेला आहे. मात्र चीनमधून कोरोनाचा संसर्ग झालेले अमेरिका, फ्रान्स, इटली, स्पेन, जपान इ. देश आज कोरोना बाधितांच्या संख्येनुसार कोरोनाबाधित राष्ट्रांच्या यादीत चीनपेक्षा वरच्या स्थानावर पोहोचलेले आहेत. या सर्व राष्ट्रांत चीनपेक्षा अधिक मृत्यू कोरोनामुळे झालेले आहेत. यामुळे "जागतिक महासत्ता होण्यासाठी चीन कोरोनाचा वापर प्यादे म्हणून करत आहे काय ?"⁰² हा प्रश्न उपस्थित होतो. चीनमध्ये वूहान

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

कोरोना संकट: चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव:

चीनमधील वुहान शहरातून कोरोना विषाणूच्या संसर्गाला प्रारंभ झाला, त्या वुहान शहरात आशिया खंडातील सर्वात मोठी विषाणूवर संशोधन करणारी प्रयोगशाळा आहे. या प्रयोगशाळेत 1500 पेक्षा अधिक घातक विषाणू ठेवलेले आहेत. खुद्द चीन या प्रयोगशाळेला आशियातील सर्वात मोठी 'व्हायरस बँक' असे संबोधतो. या प्रयोगशाळेत प्राण्यांमधील विषाणूवर संशोधन केले जाते. संसर्गजन्य आजारांना कोणते विषाणू कारणीभूत ठरतात, याचे संशोधन करून या प्रयोगशाळेत निष्कर्ष काढले जातात. जगातील अनेक देश व त्या देशातील शास्त्रज्ञांच्या मते, या प्रयोगशाळेत एका प्राण्यावर प्रयोग करतांना कोरोनाचा विषाणू बाहेर पडला आणि यातूनच कोरोनाच्या संसर्गाला वुहानमधूनच प्रारंभ झाला. मात्र चीनने शास्त्रज्ञांचा हा दावा फेटाळून लावत कोरोनाचा संसर्ग चीनमधील 'सी फूड मार्केट' मधून झाल्याचा दावा चीन करित असला तरी चीनच्या दाव्यावर जगातील देश व शास्त्रज्ञांचा विश्वास बसत नाही. फ्रान्समधील नोबेल विजेते शास्त्रज्ञ लूक मॉर्टेगर यांनी केलेल्या दाव्यामुळे तर संपूर्ण जगात खळबळ निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या मते, वुहानमधील विषाणूवर संशोधन करणाऱ्या प्रयोगशाळेत एड्सवरील एच. आय. वि. वर संशोधन सुरु असतांना कोरोना विषाणूची निर्मिती झाली. यामुळेच कोरोना विषाणूच्या गुणधर्मांमध्ये एचआयव्ही-एड्स व मलेरियाच्या घटकांची शक्यता असल्याचे या शास्त्रज्ञांनी म्हटले आहे. चीनने या शास्त्रज्ञांचा दावा फेटाळून लावलेला आहे. त्याचप्रमाणे वुहान प्रयोगशाळेच्या प्रमुखांनीदेखील वुहान प्रयोगशाळेचा आणि कोरोनाच्या प्रसाराचा काहीही संबंध नसल्याचे स्पष्ट केलेले आहे. वुहान ही विषाणूवर संशोधन करणारी प्रयोगशाळा असल्यामुळे या प्रयोगशाळेतील

शहराच्या बाहेर कोरोनाचा प्रसार झालेला नाही, मात्र जगातील हजारो किलोमीटर इतर राष्ट्रात कोरोनाचा प्रसार झालाच कसा ? हा प्रश्न यामुळे उपस्थित होतो आणि यातूनच शंकेची पाल चुकचुकते. जगातील सर्व प्रमुख शहरे बंद असताना चीनमधील शांघाय व बीजिंग ही व्यापारी शहरे सुरु कशी ? "चीनला कोरोनाच्या संसर्गाची भीती नाही का ? की या सर्वांच्या पाठीमागे चीनचे 'जागतिक महासत्ता' होण्याचे 'राजकारण' दडलेले आहे ?"⁰³ चीन कोरोना प्रसाराबाबत आपली भूमिका स्पष्टपणे का मांडत नाही ? चीनवर अनेक राष्ट्र टीका करीत असतांना चीन कोरोनाबाबत स्पष्टपणे का बोलत नाही ? असे काही प्रश्न या निमित्ताने उपस्थित होतात. तसेच यावरून चीनची भूमिका शंकास्पद असल्याची शक्यता अधिकच बळावते. चीनच्या या भूमिकेमुळे चीनवर दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढत चाललेला आहे.

कोरोनाच्या प्रसारावरून सुरुवातीपासूनच अमेरिका व चीनमध्ये वाक्युद्ध चांगलेच रंगलेले आहे. कोरोनावरून दोन्ही देशांमध्ये शीतयुद्धाची तयारी सुरु झाल्याचे आंतरराष्ट्रीय अभ्यासाचे जाणकार सांगत आहेत. "संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेमध्ये तसेच आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटनेमध्येदेखील अमेरिका व चीनच्या प्रतिनिधींनी परस्परांवर कोरोनाच्या प्रसारावरून वार-प्रतिवार केलेले आहेत."⁰⁴ कोरोनाच्या प्रसारावरून अमेरिकेने सुरुवातीपासूनच चीनला धारेवर धरून चीनवर जोरदारपणे टीका केलेली आहे. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी कोरोना प्रसारास चीन जबाबदार असल्याचे स्पष्ट करून चीनवर आगपाखड केलेली आहे. चीनच्या विरोधात प्रारंभी फक्त अमेरिकेचेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर टीका केल्याचे संपूर्ण जगाने बघितले, म्हणजे प्रारंभी कोरोना प्रसारावरून केवळ अमेरिकेने चीनवर दबाव टाकलेला आहे, मात्र आता चीन विरोधात अनेक राष्ट्र एकत्र आलेली आहेत. म्हणजेच आठवडाभरापूर्वी चीन विरोधात केवळ अमेरिकाच बोलत होती, मात्र आता चीन विरोधात बोलणाऱ्या राष्ट्रांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असून यामुळे चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढतांना स्पष्टपणे दिसत आहे. चीनविरोधातील अमेरिकेच्या

भूमिकेचे जपान, ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी, ब्रिटन, फ्रान्स आणि भारत या राष्ट्रांनी जोरदारपणे समर्थन केलेले आहे. या राष्ट्रांनी अमेरिकेच्या भूमिकेचे केवळ समर्थनच केलेले नाही, तर चीनविरोधी भूमिका घेऊन चीनवर बंधने टाकावयास सुरुवातही केलेली आहे. यामुळे कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर चीनचा पाय अधिक खोलात जात आहे. "कोरोना प्रसाराबाबत चीनला आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या प्रत्येक प्रश्नाला उत्तरे द्यावी लागतील,"⁰⁵ अशा शब्दात ब्रिटनने चीनला ठणकावले आहे. त्याप्रमाणे चीनच्या कोरोना विषाणूजन्य रोगाचा प्रसाराबाबतीमधील अपारदर्शक भूमिकेवर बोट ठेवून ऑस्ट्रेलियाने चीनच्या याबाबतीमधील भूमिकेवर शंका उपस्थित केली आहे. तसेच "चीनमधील अनेक जपानी कंपन्यांनी चीनमधून काढता पाय घेत चीनला कायमचा रामराम ठोकलेला आहे."⁰⁶ जपानची ही भूमिका म्हणजे चीनला जोरदार धक्का आहे. फ्रान्सनेदेखील कोरोना प्रसाराबाबत चीनने घेतलेल्या चुप्पीच्या भूमिकेवर शंका उपस्थित करून याबाबत चीनला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले आहे. त्याचप्रमाणे जर्मनीने त्यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या झालेल्या नुकसानीला चीनला जबाबदार धरलेले आहे. जर्मन प्रसारमाध्यमांनीदेखील जर्मन अर्थव्यवस्था मोडकळीस आणल्याचा आरोप चीनवर केलेला आहे. "भारतानेदेखील चीनविरोधी भूमिका घेत चीनी कंपन्यांना परवानगीशिवाय भारतात उत्पादन करता येणार नाही, अशी अट घातलेली आहे."⁰⁷ भारताकडून चीनी कंपन्यांची अर्थातच चीनची चींफेर आर्थिक नाकाबंदी केली जात आहे. भारताच्या या निर्णयामुळे चीनचा तिळपापड झालेला आहे. थोडक्यात कोरोना प्रसारामुळे प्रारंभी अमेरिकेनेच चीनला आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभे केले होते, मात्र आता "जगातील प्रमुख राष्ट्र अमेरिकेसोबत येऊन अमेरिकेच्या भूमिकेला पाठिंबा देत असल्यामुळे 'चीनवर दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढत चाललेला आहे."⁰⁸ यातून चीन हे राष्ट्र जगातील प्रमुख राष्ट्रांच्या रडारवर सध्या तरी आलेले आहे, हे मात्र नक्की.

शहराच्या बाहेर कोरोनाचा प्रसार झालेला नाही, मात्र जगातील हजारो किलोमीटर इतर राष्ट्रात कोरोनाचा प्रसार झालाच कसा ? हा प्रश्न यामुळे उपस्थित होतो आणि यातूनच शंकेची पाल चुकचुकते. जगातील सर्व प्रमुख शहरे बंद असताना चीनमधील शांघाय व बीजिंग ही व्यापारी शहरे सुरु कशी ? 'चीनला कोरोनाच्या संसर्गाची भीती नाही का ? की या सर्वांच्या पाठीमागे चीनचे 'जागतिक महासत्ता' होण्याचे 'राजकारण' दडलेले आहे ?'⁰³ चीन कोरोना प्रसाराबाबत आपली भूमिका स्पष्टपणे का मांडत नाही ? चीनवर अनेक राष्ट्र टीका करीत असतांना चीन कोरोनाबाबत स्पष्टपणे का बोलत नाही ? असे काही प्रश्न या निमित्ताने उपस्थित होतात. तसेच यावरून चीनची भूमिका शंकास्पद असल्याची शक्यता अधिकच बळावते. चीनच्या या भूमिकेमुळे चीनवर दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढत चाललेला आहे.

कोरोनाच्या प्रसारावरून सुरुवातीपासूनच अमेरिका व चीनमध्ये वाक्युद्ध चांगलेच रंगलेले आहे. कोरोनावरून दोन्ही देशांमध्ये शीतयुद्धाची तयारी सुरु झाल्याचे आंतरराष्ट्रीय अभ्यासाचे जाणकार सांगत आहेत. "संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेमध्ये तसेच आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटनेमध्येदेखील अमेरिका व चीनच्या प्रतिनिधींनी परस्परांवर कोरोनाच्या प्रसारावरून वार-प्रतिवार केलेले आहेत."⁰⁴ कोरोनाच्या प्रसारावरून अमेरिकेने सुरुवातीपासूनच चीनला धारेवर धरून चीनवर जोरदारपणे टीका केलेली आहे. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी कोरोना प्रसारास चीन जबाबदार असल्याचे स्पष्ट करून चीनवर आगपाखड केलेली आहे. चीनच्या विरोधात प्रारंभी फक्त अमेरिकेनेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर टीका केल्याचे संपूर्ण जगाने बघितले, म्हणजे प्रारंभी कोरोना प्रसारावरून केवळ अमेरिकेने चीनवर दबाव टाकलेला आहे, मात्र आता चीन विरोधात अनेक राष्ट्र एकत्र आलेली आहेत. म्हणजेच आठवडाभरापूर्वी चीन विरोधात केवळ अमेरिकाच बोलत होती, मात्र आता चीन विरोधात बोलणाऱ्या राष्ट्रांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असून यामुळे चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढतांना स्पष्टपणे दिसत आहे. चीनविरोधातील अमेरिकेच्या

अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प कोरोना प्रसाराबाबत चीनला जबाबदार धरून प्रत्येक दिवशी चीनवर आरोप करीत आहेत. यामुळे चीन आता जगाच्या आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा आहे. अमेरिकेने चीनला इशारा देऊन कोरोनाबाबत आपली भूमिका जगासमोर जाहीर करण्याचे आवाहन केलेले आहे. चीनमधील वुहान येथील प्रयोगशाळेतून कोरोनाचा प्रसार कसा झाला, याची शहानिशा करून खातरजमा करण्यासाठी डोनाल्ड ट्रम्प यांनी अमेरिकन शास्त्रज्ञांची एक टिम चीनला पाठवण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे. अशा तणावपूर्ण आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत चीन कोरोना प्रसाराबाबत काहीही बोलण्यास तयार नाही. अमेरिका व इतर राष्ट्रांनी चीन विरोधात घेतलेल्या आक्रमक पवित्र्यामुळे सध्यातरी चीनचे धाबे दणाणले आहे, यात तिळमात्र शंका नाही. कारण जगातील प्रमुख देश अमेरिकेच्या भूमिकेचे जोरदारपणे समर्थन करीत आहेत. "कोरोना प्रसारावरून चीन विरोधात दिवसेंदिवस संताप वाढून जागतिक असंतोषात वाढ होत आहे, जो चीनसाठी भविष्यात अत्यंत भयानक ठरू शकतो."⁴⁹

कोरोना प्रसाराची शहानिशा करण्यासाठी अमेरिकेच्या शास्त्रज्ञांची टीम चीनमध्ये जाणार काय ? चीनमधून झालेल्या कोरोना प्रसाराचे सत्य चीनवरील आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे बाहेर येणार का ? चीन आंतरराष्ट्रीय दबावापुढे नमेल काय ? चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव टाकण्याच्या प्रयत्नात अमेरिका यशस्वी होईल काय ? चीनच्या वुहान प्रयोगशाळेत कोरोना प्रसाराबाबत नेमकं काय घडलं ? चीनने जाणीवपूर्वक कोरोना विषाणू संपूर्ण जगभर पसरेल याची पुरेपूर व्यवस्था केली होती काय ? कोरोना विषाणू चीनने वुहान प्रयोगशाळेत जाणीवपूर्वक उत्क्रांत केलेला आहे काय ? चीनची राक्षसी वृत्ती कोरोना प्रसारास जबाबदार आहे काय ? चीन जगातील बड्या राष्ट्रांच्या चक्रव्युहामध्ये अडकलाय काय ? कोरोना प्रसाराबाबत चीनचा पाय दिवसेंदिवस खोलात जात आहे काय ? राक्षसी प्रवृत्तीच्या चीनला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकटे पाडण्याचा विचार कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय समुदायाने करण्याची गरज आहे काय ? या सर्व

प्रश्नांची उत्तरे येणारा काळच देईल. या प्रश्नांची उत्तरे नजीकच्या भविष्यात मिळतीलच, मात्र कोरोनाच्या प्रसाराला चीनला जबाबदार धरून चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढत आहे आणि त्यामुळे चीनचे धाबे सध्यातरी दणाणले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या पटावर चीन स्वतःला जागतिक महासत्ता म्हणून सिध्द करण्यासाठी कोणत्याही थराला जात असेल आणि तिसऱ्या महायुद्धाला चिथावणी देण्याच्या भ्रमात चीन वावरत असेल तर, चीनचा हा 'भ्रमाचा भोपळा' फोडण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघटनेसह सर्व आंतरराष्ट्रीय समुदायाने सामूहिक प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे, अन्यथा येणारा काळ संपूर्ण विश्वासाठी अत्यंत भयानक असेल.

निष्कर्ष (Conclusions):

- १) कोरोना महामारीमुळे निर्माण झालेल्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमुळे चीनवर दिवसेंदिवस आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढत आहे.
- २) कोरोना विषाणूच्या प्रसाराला अमेरिकेने चीनला जबाबदार धरून चीन विरोधात आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढवलेला आहे.
- ३) कोरोना विषाणूच्या प्रसारामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणावाची स्थिती निर्माण झालेली आहे.
- ४) आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील चीनची वर्तमानकालीन भूमिका संशयारूपद आहे.
- ५) कोरोना विषाणूचा प्रसारारुन चीन व अमेरिकेमध्ये शीतयुद्धाची रंगत वाढत आहे.
- ६) कोरोना विषाणूच्या प्रसारासाठी चीनला जबाबदार धरून चीनवर विविध राष्ट्रांनी काही बंधने टाकलेली आहेत.
- ७) कोरोना विषाणूच्या प्रसारातील चीनच्या भूमिकेमध्ये जागतिक महासत्ता होण्याचे राजकारण दडल्याचा संशय आंतरराष्ट्रीय समुदायांमध्ये बळावत चाललेला आहे, त्यामुळे चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव वाढतच आहे.
- ८) जागतिक महासत्ता होण्यासाठी चीन कोरोनाचा वापर प्यादं म्हणून करित असल्याचा राजकीय विश्लेषकांचा दावा आहे.
- ९) कोरोना संसर्गामुळे चीनवर वाढत जाणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणाव निर्माण झालेला आहे, परिणामी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात युद्धसदृश्य स्थिती निर्माण झालेली आहे.

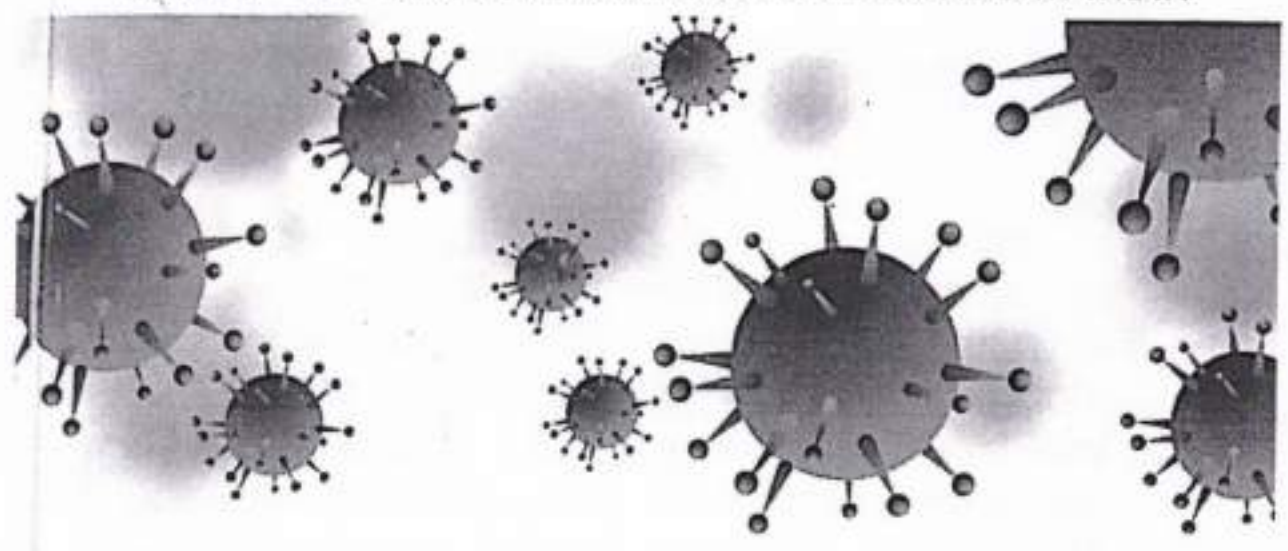
संदर्भसूची (Bibliography):

अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प कोरोना प्रसाराबाबत चीनला जबाबदार धरून प्रत्येक दिवशी चीनवर आरोप करीत आहेत. यामुळे चीन आता जगाच्या आरोपीच्या पिंजऱ्यात उभा आहे. अमेरिकेने चीनला इशारा देऊन कोरोनाबाबत आपली भूमिका जगासमोर जाहीर करण्याचे आवाहन केलेले आहे. चीनमधील वुहान येथील प्रयोगशाळेतून कोरोनाचा प्रसार कसा झाला, याची शहानिशा करून खातरजमा करण्यासाठी डोनाल्ड ट्रम्प यांनी अमेरिकन शास्त्रज्ञांची एक टिम चीनला पाठवण्याची इच्छा व्यक्त केली आहे. अशा तणावपूर्ण आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीत चीन कोरोना प्रसाराबाबत काहीही बोलण्यास तयार नाही. अमेरिका व इतर राष्ट्रांनी चीन विरोधात घेतलेल्या आक्रमक पवित्र्यामुळे सध्यातरी चीनचे धाबे दणाणले आहे, यात तिळमात्र शंका नाही. कारण जगातील प्रमुख देश अमेरिकेच्या भूमिकेचे जोरदारपणे समर्थन करीत आहेत. "कोरोना प्रसारावरून चीन विरोधात दिवसेंदिवस संताप वाढून जागतिक असंतोषात वाढ होत आहे, जो चीनसाठी भविष्यात अत्यंत भयानक ठरू शकतो."⁰⁹

कोरोना प्रसाराची शहानिशा करण्यासाठी अमेरिकेच्या शास्त्रज्ञांची टीम चीनमध्ये जाणार काय ? चीनमधून झालेल्या कोरोना प्रसाराचे सत्य चीनवरील आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे बाहेर येणार का ? चीन आंतरराष्ट्रीय दबावापुढे नमेल काय ? चीनवर आंतरराष्ट्रीय दबाव टाकण्याच्या प्रयत्नात अमेरिका यशस्वी होईल काय ? चीनच्या वुहान प्रयोगशाळेत कोरोना प्रसाराबाबत नेमकं काय घडलं ? चीनने जाणीवपूर्वक कोरोना विषाणू संपूर्ण जगभर पसरेल याची पुरेपूर व्यवस्था केली होती काय ? कोरोना विषाणू चीनने वुहान प्रयोगशाळेत जाणीवपूर्वक उत्क्रांत केलेला आहे काय ? चीनची राक्षसी वृत्ती कोरोना प्रसारास जबाबदार आहे काय ? चीन जगातील बऱ्या राष्ट्रांच्या चक्रव्युहामध्ये अडकलाय काय ? कोरोना प्रसाराबाबत चीनचा पाय दिवसेंदिवस खोलात जात आहे काय ? राक्षसी प्रवृत्तीच्या चीनला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकटे पाडण्याचा विचार कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय समुदायाने करण्याची गरज आहे काय ? या सर्व

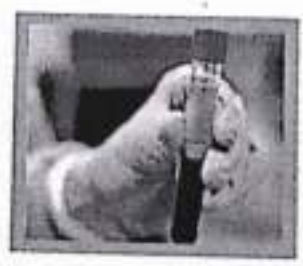
-
- 01) www.tv9bharatvarsh.co.in
 - 02) www.tv9marathi.co.in
 - 03) दैनिक पोलीस शोध मधील लेखातून, दिनांक १९ एप्रिल २०२०
 - 04) उपरोक्त-०१
 - 05) दैनिक पोलीस शोध मधील लेखातून, दिनांक २४ एप्रिल २०२०.
 - 06) उपरोक्त-०१
 - 07) उपरोक्त-०२
 - 08) उपरोक्त-०५
 - 09) उपरोक्त-०१

COVID - 19 CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN INDIA

कोविड-19

भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी

डॉ. चंद्रशेखर वाणी • डॉ. शिवाजी पाटील

ATTESTED BY
[Signature]
PRINCIPAL
A.D.M.S.P. Sanshodhan
Late Annasaheb Patil College
[Address]

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील सद्यस्थिती आणि कोरोना

- प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे,
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, स्व.अण्णासाहेब आर.डी. देवरे कला व
विज्ञान महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री, जि. धुळे.

सारांश (Abstract) :

अमेरिका आणि चीन यांच्या जागतिक महासत्ता होण्याच्या महत्वाकांक्षेमुळे ही दोन्ही राष्ट्र संपूर्ण जगात आपल्या आर्थिक साम्राज्यवादाच्या बळावर आणि कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणाव निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषद सदस्यांच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत अमेरिका व चीनच्या प्रतिनिधींनी कोरोनाच्या संदर्भात परस्परांवर वार-प्रतिवार केले. या बैठकीत दोन्ही देशांच्या प्रतिनिधींमध्ये खटके उडाल्याचे संपूर्ण जगाने पाहिले.

प्रस्तावना (Introduction) :

जगभरात दरदिवशी हजारो नागरिकांना कोरोनामुळे प्राणास मुकावे लागत आहे. जगातील १७७ पेक्षा अधिक देशात कोरोना विषाणूच्या संसर्गामुळे अक्षरशः थैमान घातलेले आहे. संपूर्ण जग आज कोरोना या महामारीशी लढत आहे. कोरोनामुळे राष्ट्रा-राष्ट्रातील आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणावाची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे. कोरोना संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका आणि चीन या दोन महासत्तांमध्ये शीतयुद्धाला सुरुवात झालेली आहे. अमेरिका व चीन या दोन राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधात कोरोनामुळे तणावाची स्थिती निर्माण झालेली आहे. जगातील बहुतेक राष्ट्र अमेरिका आणि चीनशी व्यापाराच्या निमित्ताने संबंधित आहेत. पर्यायाने या दोन प्रमुख राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधात तणाव निर्माण झाल्यामुळे त्याचा परिणाम या दोन्ही राष्ट्रांशी संबंधित असलेल्या जगातील इतर देशांच्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर झालेला आहे. कोरोनामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सदस्य राष्ट्रांमध्ये एकिकडे चीन, रशिया व उत्तर कोरिया या राष्ट्रांचा एक गट तर दुसरीकडे अमेरिका, फ्रान्स, इटली व ब्रिटन या राष्ट्रांचा दुसरा एक गट निर्माण झाल्यामुळे त्यांच्यात शीतयुद्धासारखी परिस्थिती निर्माण होण्याची भीती निर्माण झालेली आहे. म्हणून कोरोना या जागतिक महामारीमुळे जागतिक शांतता धोक्यात येईल काय? जगातील राष्ट्रे अमेरिका व चीनच्या आर्थिक साम्राज्यवादाचे बळी ठरतील काय? राष्ट्रा-राष्ट्रातील आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणावाची स्थिती निर्माण होऊन जग तिसऱ्या

महायुद्धाच्या दिशेने वाटचाल करित आहे काय? असे अनेक प्रश्न यानिमित्ताने उपस्थित होत आहेत.

मूळशब्द (Keywords) :

कोरोना संसर्ग, आंतरराष्ट्रीय संबंध, चीन, अमेरिका, संयुक्त राष्ट्र संघटना, सुरक्षा परिषद, शीतयुद्ध, जागतिक महासत्ता, आर्थिक साम्राज्यवाद इ.

संशोधनाचे उद्देश (Objectives of the Research) :

- १) कोरोना संसर्गाच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय संबंधांचा अभ्यास करणे.
- २) आंतरराष्ट्रीय संबंधात निर्माण झालेल्या तणावाचा आढावा घेणे.
- ३) आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणाव निर्मितीमधील चीन व अमेरिकेची भूमिका तपासणे.

शोधनाची गृहीतके (Hypothesis of the research) :

- १) कोरोना संसर्गामुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तणाव निर्माण झालेला आहे.
- २) आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तणाव निर्मितीस चीन व अमेरिकेची भूमिका बऱ्याच अंशी जबाबदार आहे.
- ३) कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका व चीनमध्ये शीतयुद्धसदृश्य परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology) :

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये ग्रंथालयीन, वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंधातील सद्यस्थिती आणि कोरोना :

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषद सदस्यांच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत चीनने जागतिक आरोग्य संघटनेचे कौतुक केले, मात्र अमेरिकेने याबाबत जागतिक आरोग्य संघटनेच्या चीनधार्जिण्या भूमिकेवर शंका उपस्थित केली. कोरोना संसर्गाच्या कारणावरून आम्हाला बळीचा बकरा बनवून नका, असे प्रतिपादन चीनने केले. मात्र चीनच्या या भूमिकेवर आक्षेप घेत अमेरिकेने कोरोना संसर्गाच्या प्रसाराबाबत चीनने वास्तविक माहिती जगासमोर ठेवण्याची मागणी केली. त्याचप्रमाणे कोरोना विषाणूची उत्पत्ती कुठून झाली? याची चौकशी करण्याचीही मागणी अमेरिकेने या बैठकीत केली. यावर अमेरिकन सैन्याने कोरोनाचा प्रसार चीनमधील बुहानामध्ये केल्याचा दावा चीनने केला. या बैठकीत कोरोनाची उत्पत्ती व प्रसाराबाबत चीनची भूमिका छुपी असून त्यावर अमेरिकेने शंका उपस्थित केली. अशाप्रकारे जगातील या दोन महासत्तांमध्ये कोरोना महामारी प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर परस्परांवर आरोप-

प्रत्यारोपाचे सत्र सुरू झालेले आहे. परस्परांवर आरोप-प्रत्यारोप करण्याची ही वेळ नाही, असे चीन म्हणत असले, तरी आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील चीनची आजपर्यंतची भूमिका पाहता चीनच्या या मतावर अमेरिका आणि जगातील इतर राष्ट्र कितपत विश्वास ठेवतील? हे साशंकच आहे. त्यामुळे कोरोना इफेक्ट आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये शिरकाव करून या संबंधात तणावपूर्ण स्थिती निर्माण होण्याचा धोका वाढलेला आहे.

कोरोना विषाणूला अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी 'चीनी व्हायरस' म्हटलेले आहे. ही बाबही चीनला खटकलेली आहे. कोरोनाबाबत राजकारण नको, अशी भूमिका चीनने घेतलेली आहे, मात्र अमेरिकेला चीनकडून कोरोनाबाबतचा स्पष्टपणा हवा आहे. चीन कोरोना प्रसाराचा सर्वंकष अहवाल सार्वजनिकपणे जगजाहीर का करित नाही? असा प्रश्न अमेरिकेने उपस्थित केलेला आहे. चीनमधील 'सी फूड' मार्केटमधून कोरोनाची उत्पत्ती झालेली असल्याचा दावा केला जात असल्यामुळे चीनमधील या सी फूड मार्केटवर बंदी घालण्याची मागणी अमेरिकेने केलेली आहे. चीनने घेतलेल्या अमेरिकाविरोधी भूमिकेमुळे अमेरिकामधील चीनी लोकांच्या नोकऱ्या संकटात आलेल्या आहेत. अशाप्रकारे अमेरिका व चीनच्या परस्परविरोधी भूमिकेमुळे त्यांच्या आणि त्याबरोबरच दोघांच्याही मित्र राष्ट्रांमधील परस्पर संबंधात तणाव निर्माण होण्याची शक्यता वाढलेली आहे.

कोरोना आजारावर रामबाण औषधाचा शोध आजपर्यंत लागलेला नाही. म्हणून विविध प्रभावी औषधांचा वापर करून हा आजार नियंत्रित ठेवण्याचे प्रयत्न सध्या जगभरात सुरू आहेत. भारतात मलेरियाच्या उपचारासाठी वापरले जाणारे 'हायड्रोक्लोरोक्विन' हे औषध कोरोनाच्या उपचारासाठी वापरले जात आहे. या औषधाचा प्रभाव कोरोना विषाणूच्या विरोधात चांगला दिसून आलेला आहे. म्हणून अमेरिकेने भारताकडे या औषधाची मागणी केलेली होती. या औषधाची भारताने अमेरिकेमध्ये निर्यात न केल्यास अमेरिकेने भारताला धमकावल्याचे सर्व जगाने बघितले, मात्र तरीही भारताने मानवतेच्या भूमिकेतून आणि अमेरिकेतील भारतीय लोकांच्या नोकऱ्यांना धक्का लागू नये या भूमिकेतून अमेरिकेला या औषधाची निर्यात केलेली आहे. अशा घटनांमुळे भारत-अमेरिका यांच्यातील भविष्यकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधात परिणाम संभवू शकतात. एकीकडे संपूर्ण जग कोरोना महामारीशी संघर्ष करित आहे, तर दुसरीकडे चीन युद्धाचा सराव करित आहे. तैवान व उत्तर कोरिया या मित्रराष्ट्रांनाही युद्धासाठी सज्ज राहण्याचा सल्ला चीनने दिलेला आहे. उत्तर कोरियाने नुकतीच क्षेपणास्त्रांची चाचणीही केलेली आहे. चीन व मित्र राष्ट्रांची ही तयारी म्हणजे तिसऱ्या महायुद्धाची पहाट तर नव्हे?

असा प्रश्न जगातील इतर राष्ट्रांसमोर उभा राहिलेला आहे. त्यामुळे राष्ट्रा-राष्ट्रातील परस्पर संबंधात तणावपूर्ण स्थिती निर्माण होण्याचा धोका आहे. कोरोनाला नियंत्रित करण्यासाठी इटली व ब्रिटनने चीनला काही वस्तूंची निर्यात मदत म्हणून केलेली होती. मात्र त्यानंतरच्या काळात इटली व ब्रिटनमध्ये कोरोनाने थैमान घातल्यामुळे कोरोनाला रोखण्यासाठी इटली व ब्रिटनने चीनला पाठविलेल्या वस्तू किंवा तत्सम मदत चीनने त्यांना करावी, अशी अपेक्षा व्यक्त केली असता, मदत म्हणून दिलेल्या वस्तू चीन कडून विकत घ्याव्यात, असे चीनचे म्हणणे म्हणजे हा चीनचा कृतघ्नपणा नव्हे काय? चीनच्या अशा कृतघ्न वर्तवणुकीमुळे आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तणाव निर्माण होत आहे.

भारत आणि चीन यांच्यात सुमारे १०० अब्ज डॉलर्सचा व्यापार केला जातो. यामध्ये सुमारे ५० अब्ज डॉलरच्या चीनी बनावटीच्या वस्तू भारतीय बाजारपेठेत विकल्या जातात, तर सुमारे २३ अब्ज डॉलरच्या भारतीय बनावटीच्या वस्तू चीनी बाजारपेठेत विकल्या जातात. भारत-चीन यांच्या व्यापारातून दोन्ही देशांचे (अर्थातच चीनचे अधिक) आर्थिक हित जोपासले जाते. भारतीय बाजारपेठ चीनी वस्तूंनी मोठ्या प्रमाणात, तर चीनी बाजारपेठ काही बाबतीत भारतीय वस्तूंनी काबीज केल्यामुळे सध्या तरी भारत चीनविरोधी भूमिका घेऊन चीनला दुखवू इच्छित नाही. याशिवाय अमेरिका व चीनच्या महासत्तेच्या वादात भारताची सध्या उडी घेण्याची इच्छा दिसत नाही. मात्र असे असले तरी सध्या संपूर्ण जगात चीनविरोधी वातावरण निर्माण होत आहे. या पार्श्वभूमीवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेत भारत चीनबाबत आपली काय भूमिका मांडतो? हे बघणे औत्सुक्याचे ठरणार आहे.

थोडक्यात कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका व चीन या दोन्ही महासत्तांमधील शीतयुद्दाला रंग चढत आहे. यामुळे संयुक्त राष्ट्र संघ व संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सुरक्षा परिषदेतही तणाव निर्माण होण्याची शक्यता जास्त आहे. यातूनच राष्ट्रा-राष्ट्रांमधील आंतरराष्ट्रीय संबंधात तणाव वाढू शकतो. जगाच्या इतिहासावरून हे स्पष्ट होते की, जेव्हा-जेव्हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध राष्ट्रांमध्ये तणावाची स्थिती निर्माण झाली, तेव्हा-तेव्हा अनेक युद्धे जगामध्ये झालेली आहेत. अशी वेळ कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आंतरराष्ट्रीय संबंधातील तणावपूर्ण स्थितीमुळे आणि विशेषतः अमेरिका व चीनच्या भूमिकेमुळे येणार नाही, याची दक्षता संयुक्त राष्ट्र संघ व संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय समुदायाने वेळीच घेणे अत्यावश्यक आहे. तेव्हाच 'सर्वत्र सुखिनः सन्तुः सर्वे सन्तु निरामयाः सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमापनुयातः' या उक्तीनुसार सर्व आंतरराष्ट्रीय समुदाय वावरू शकेल, याबाबत शंका नाही. मात्र

कोविड-१९ : भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी । ४३

यासाठी प्रत्येक राष्ट्राने स्वराष्ट्रहिताबरोबरच मानवतावादी दृष्टिकोणातून आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या सर्वांगीण हिताचाही विचार व्यापकपणे करणे अत्यावश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusions) :

- १) कोरोना विषाणूचा प्रसाराबाबत चीनची भूमिका संशयास्पद आहे.
- २) कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका व चीनमध्ये शीतयुद्धसदृश परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.
- ३) कोरोना प्रसारामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सुरक्षा परिषदेमध्येही तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.
- ४) जागतिक महासत्ता होण्यासाठी चीन व अमेरिका यांच्यात स्पर्धा लागलेली आहे.
- ५) कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर चीनविरोधात आंतरराष्ट्रीय समुदाय एकवटत आहे.
- ६) कोरोना प्रसाराच्या पार्श्वभूमीवर संपूर्ण जग पुन्हा द्विध्रुवीकरणाच्या उंबरठ्यावर आलेले आहे.
- ७) आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तणावाची स्थिती निर्माण होणे जागतिक शांततेसाठी विघातक आहे.
- ८) आंतरराष्ट्रीय संबंधांत तणावाची स्थिती निर्माण होण्यास चीन व अमेरिकेची भूमिका जबाबदार आहे.
- ९) कोरोना प्रसारावरून चीन आणि अमेरिका परस्परांवर नवनवीन आरोप-प्रत्यारोप करीत आहेत.
- १०) कोरोना विषाणूच्या प्रसाराला आंतरराष्ट्रीय समुदाय चीनला जबाबदार धरत आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

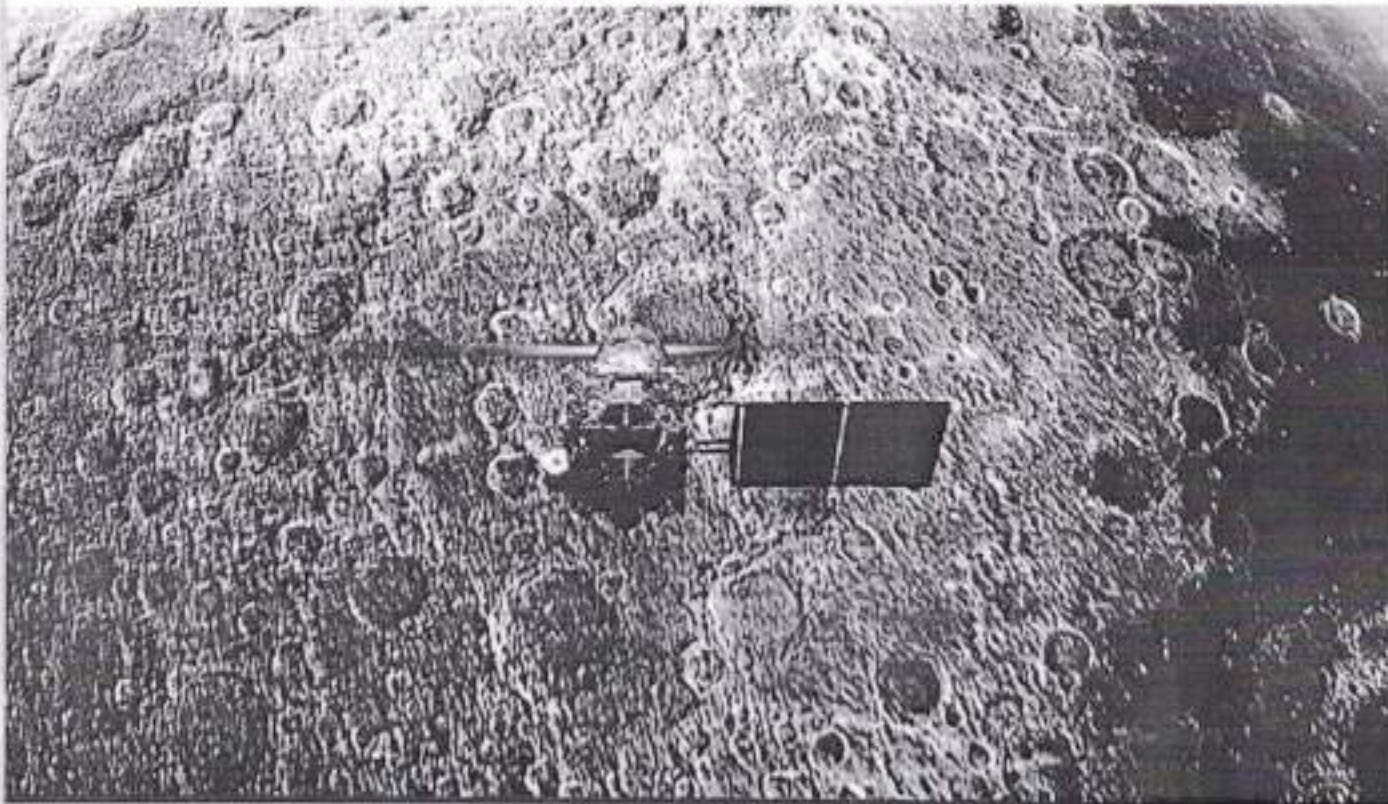
१. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स, दिनांक २० एप्रिल २०२०
२. दैनिक पोलीस शोध, दिनांक १० एप्रिल २०२०
३. दैनिक लोकसत्ता, दिनांक १५ एप्रिल २०२०
४. दैनिक लोकमत, दिनांक २२ एप्रिल २०२०
५. www.tv9bharatvarsh.com
६. दैनिक पोलीस शोध, दिनांक २४ एप्रिल २०२०

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October 2019 Special Issue -202

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 SPH Mahila Arts, Science &
 Commerce College, Malegaon Camp,
 Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
 Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
 Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
 Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

[Handwritten signature]

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
 Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019), (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
 Special Issue 202
 Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
 2348-7143
 October
 2019

Impact Factor - 6.261

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
 International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
 October 2019 Special Issue -202

Chief Editor -
 Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 SPH Mahila Arts, Science &
 Commerce College, Malegaon Camp,
 Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
 Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
 Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
 Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
 Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

मराठी विभाग

26	आदिवासींचे जीवन - एक अभ्यास	डॉ. अनिता सोनवणे	133
27	आदिवासी ठाकर आणि त्यांची लोकगीते	डॉ. अनिल गर्जे	137
28	सामाजिक समरसतेचे कर्ते सुधारक महात्मा बमवेश्वर	सुनिता गुजर	141
29	लेवागणवोली : एक आकलन	प्रा. वंदना नेमाडे	143
30	मातीशी नाते न तोडणारा विद्रोही कवी कुसुमाग्रज	डॉ. महादेव कांबळे	146
31	बहिणाबाई चौधरी यांच्या गीतकाव्यातील विनोद	डॉ. नवनाथ गोरे	150
32	साहित्यकृतीचे प्रकारांतर - नव्वदोतरी कादंबरी	चंद्रकांत बावनकुळे	154
33	दलित साहित्याची मूलतत्त्वे	डॉ. शरद मेश्राम	159
34	दलित कादंबरीतील जीवनदर्शन	डॉ. सुयमा प्रधान - घेवंदे	163
35	विद्रोही कवितेची शैली	डॉ. महादेव कांबळे	167
36	विद्याधर गोखले यांची पत्रकारिता	विद्या कंडे व डॉ.राजेंद्र बाटाणे	174
37	भारतातील प्रसिद्ध भारतीय मिशनरी आणि त्यांचे कार्य	विश्वास वळवी	178
38	वरिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमधील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याविषयी असलेल्या जाणीव जागृतीचा अभ्यास	डॉ. दिपक बाविस्कर	182
39	शैक्षणिक संघालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व व वापर	डॉ. प्रशांत पगाडे	187
40	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास	प्रदीप नेरकर, डॉ. विकास देशमुख	191
41	नंदुरबार जिल्ह्यातील एड्स रोगाची स्थिती आणि आरोग्य सुरक्षा (२००५-२०१५)	डॉ.जी. एच. निकुंभ, प्रा. यु. जे. धगधगे	198
42	महाराष्ट्र विधीमंडळात आर्थिक विकासाबाबत ना. शिवाजीराव मोघे यांनी घेतलेली भूमिका	प्रा. अमित दारुंडे	203
43	रामटेक येथील चाकाटक कालीन स्थापत्य कला : एक पुरातत्वीय अवलोकन	नागसेन डोंगरे	207
44	जालना जिल्ह्यातील पीक विविधतेचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. बी.एन. नागलगावे	214
45	शेतकरी आत्महत्या : कारणे व उपाययोजना	डॉ. दीपक सूर्यवंशी	218
46	विचारांचा मतभेद म्हणजे काय? (What is Dissenter?)	विश्वास वळवी	222
47	भारतीय निवडणूक पद्धतीत झालेल्या सुधारणा	डॉ.बाबासाहेब मोताळे	225
48	मोहोळ तालुक्यातील आठवडी बाजारपेठेचा भौगोलिक अभ्यास	डॉ. बी. एन. नागलगावे	230
49	साम्प्रतयुगे यौगिकमूल्यानां माहात्म्यम् ।	डॉ. गणपत्य कहाळेकर	233

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्यांच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालकी हक्कासंदार्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असेल.
- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

भारतीय निवडणूक पध्दतीत झालेल्या सुधारणा

प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

स्व. अण्णासाहेब आर. डी. देवरे

कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसदी,

ता. साक्री, जि. धुळे. (महाराष्ट्र)

भ्रमणध्वनी-९४२३२५०७४७/९७६६०२४७४६

motalububasaheb747@gmail.com

सारांश (Abstract):

भारतीय लोकशाही ही जगालील सर्वांत मोठी लोकशाही आहे. या लोकशाहीत निवडणूकीस अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे. स्वच्छ व निःपक्षपातीपणे निवडणूका पार पाडण्याची जबाबदारी निवडणूक आयोगाची असते. भारतीय संविधानाच्या कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये स्वायत्त निवडणूक आयोगाची तरतूद केलेली आहे. निवडणूकीतील वाढती गुन्हेगारी, गैरप्रकार, अधिकारांचा होणारा गैरवापर, मतदारांची उदासिनता, निवडणूकीत केला जाणारा खर्च, अपक्षांची वाढती संख्या, निवडणूकीसाठी लागणारा कालावधी, मतमोजणीसाठी लागणारा कालावधी, मतमोजणीसाठी लागणारा विलंब, बोगस मतदान इ. विविध बाबी विचारात घेऊन बदलता काळ व परिस्थितीनुसार निवडणूक प्रक्रियेत काही महत्वाच्या सुधारणा १९५२ पासून ते आजपर्यंत झालेल्या आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात संसद, निवडणूक आयोग व निवडणूक आयुक्त, कार्यकारी मंडळ, न्यायालय, विविध सुधारणा समित्या व विविध राजकीय पक्ष अशा विविध घटकांनी केलेल्या परीवर्तनांचा व सुधारणांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

मुळशब्द (Keywords):

निवडणूक आयोग, लोकशाही, भारतीय संविधान, संसद, न्यायालयीन निर्णय, निवडणूक प्रक्रिया, उमेदवार, मतदार, आदर्श आचारसंहिता, निवडणूक आयुक्त, राजकीय पक्ष, निवडणूक सुधारणा, NOTA, VVPAT, प्रतिज्ञापत्र, मतदानपुर्व, मतमोजणी, गुन्हेगारी इ.

संशोधनाची उद्दीष्टे (Objectives of research):

- १) भारतीय निवडणूक पध्दतीत झालेल्या सुधारणांचे अध्ययन करणे.
- २) भारतीय निवडणूक पध्दतीत सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.
- ३) भारतीय निवडणूक पध्दतीत संसद, न्यायालय व निवडणूक आयोगाने केलेल्या सुधारणांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the research):

- १) भारतीय निवडणूक पध्दतीत सुधारणा करण्यासाठी उपाययोजना केल्या जात आहेत.
- २) भारतीय निवडणूक आयोगाची भूमिका निवडणूक सुधारणांमध्ये महत्वपूर्ण ठरलेली आहे.
- ३) भारतीय संसद व न्यायालयीन निर्णयांची भूमिका निवडणूक सुधारणांमध्ये महत्वपूर्ण ठरलेली आहे.

संशोधन पध्दती (Research methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखात ग्रंथालयीन, ऐतिहासिक, वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत झालेल्या सुधारणा :

आजपर्यंत भारतात लोकसभेच्या १६ निवडणूका झाल्या. विविध राज्यविधानसभा व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणूका अनेकवेळा पार पडल्या. गेल्या अनेक वर्षांत भारतातील निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा घडवून भारतीय लांकशाही अधिक बळकट करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत.

अ) निवडणूक सुधारणेतील संसदेचे प्रयत्न व भूमिका :

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठी संसदेने महत्वाची भूमिका बजावली आहे, ती पुढिलप्रमाणे ,

प्रचाराचा कालावधी :

उमेद्वारास निवडणूकीतील प्रचारासाठी पुर्वी जास्त कालावधी दिला जात होता. परंतु यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वेळेचा अपव्यय होत होता. म्हणून संसदेने प्रारंभी ११९ दिवसांचा प्रचार कालावधी २० दिवसांवर आणला. वर्तमान स्थितीत "संसदेने प्रचाराचा कालावधी १४ दिवसांचा" केलेला आहे.

मतदारांची वयोमर्यादा :

भारतीय संसदेने १९८९ मध्ये ६१ वी घटनादुरुस्ती करून "मतदारांचे वय २१ वर्षांवरून १८ वर्ष" केले.

अनामत रकमेत वाढ :

कोंणत्याही स्तरावरील निवडणूकीचा अर्ज सादर करतांना उमेद्वाराला विशिष्ट अनामत रक्कम प्रशासनाकडे जमा करावी लागते. प्रारंभी ही अनामत रक्कम खूप कमी असल्यामुळे राजकिय खेळी म्हणून अनेकांकडून उमेद्वारी अर्ज जमा केले जात होते. त्याचा ताण प्रशासनावर येत होता, म्हणून अतिरिक्त उमेद्वारी अर्जांवर बंधने घालण्यासाठी संसदेने वेळोवेळी अनामत रकमेत वाढ केलेली आहे. "दिनेश गोस्वामी समितीने सुचविलेल्या शिफारशीनुसार राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा तसेच विधानपरीषद निवडणूकीत अनामत रक्कम वाढविण्यात आलेली आहे. "

उमेद्वारी अर्जाबाबत बंधने :

"एक ाच उमेद्वाराला एकचवेळी लोक सभा किंवा विधानसभेच्या दोन मतदारसंघात उमेद्वारी अर्ज दाखल करता येतो." मात्र दोनपेक्षा जास्त मतदारसंघात उमेद्वारी अर्ज दाखल करता येणार नाही, हे संसदेने निश्चित केलेले आहे.

नागरिकांच्या शस्त्र बाळगण्यावर बंदि :

निवडणूकिच्या कालावधीत मतदान केंद्र व त्या परिसरात सामान्य नागरिकांना शस्त्रास्त्र जवळ बाळगता येत नाही. तसे आढळल्यास संबंधित व्यक्ती शिक्षेस पात्र राहिल, असा निर्णय संसदेने घेतलेला आहे.

मतपत्रिकेतील उमेद्वाराच्या नावांचा क्रम :

प्रत्येक राजकिय पक्षाचे उमेद्वार व पक्षाचा स्तर यानुसार नावाच्या आद्यक्षरानुसार मतपत्रिकेत नावांचा क्रम ठरवला जातो. यानुसार मान्यताप्राप्त राष्ट्रीय पक्ष, प्रादेशिक पक्ष, नोंदणीकृत पक्ष, अपक्ष या क्रमाने मतपत्रिकेवर उमेद्वारांची यादी त्यांच्या नावांच्या आद्यक्षरानुसार तयार केली जाते.

राज्यसभेच्या निवडणूकीतील सुधारणा :

राज्यसभा निवडणूक लढवण्यासाठी संबंधित राज्याचा अधिवासी असण्याची अट संसदेने वगळलेली आहे. तसेच राज्यसभेच्या निवडणूकित गुप्त मतदान पध्दतीच्याऐवजी खुली मतदान पध्दती स्विकारली आहे.

ब) निवडणूक सुधारणेतील निवडणूक आयोगाचे प्रयत्न व भूमिका :

निवडणूक आयोगाने स्वतः पुढाकार घेउन निवडणूक प्रक्रियेत विविध सुधारणा केलेल्या आहेत.

इलेक्ट्रॉनिक वॉटिंग मशिनचा वापर :

“इ.स. २००० नंतर निवडणूक आयोगाने मतदान करण्यासाठी मतपत्रिका व मतपेट्याऐवजी इलेक्ट्रॉनिक वॉटिंग मशिनचा वापर करण्यास सुरुवात केली.”^{१०५} या सुधारणेमुळे कागद, छपाई, वितरण इ. च्या खर्चात बचत झाली. तसेच मतमोजणी जलद गतीने होण्यासही मदत झाली. याशिवाय यामुळे अपात्र मतांचा (बांद मते) प्रश्नच राहिला नाही.

आदर्श आचारसंहितेची अंमलबजावणी :

१९९० मध्ये श्री. टि. एन. शेषन यांची निवडणूक आयुक्तपदि नियुक्ती झाल्यानंतर त्यांनी भारतीय निवडणूक पध्दतीत काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या. यातील आदर्श आचारसंहितेची कडक अंमलबजावणी त्यांनी सुरू केली.

मतदारांना निवडणूक ओळखपत्र :

बोगस मतदानास प्रतिबंध घालण्यासाठी निवडणूक आयोगाने १९९३ मध्ये मतदारांना निवडणूक ओळखपत्र देण्यास प्रारंभ केला.

मतदारांना NOTA चा पर्याय :

निवडणूकीत मतदारांना राजकिय पक्षांनी दिलेला एकही उमेव्दार मान्य नसल्यास “२०१४ पासून ‘यापैकी कोणीही नाही’ (NOTA- None of the Above) चा पर्याय इलेक्ट्रॉनिक वॉटिंग मशिनवर उपलब्ध करून दिलेला आहे.”^{१०६} मतदार विविध निवडणूकीत या पर्यायाचा वापर करतांना दिसतात.

राजकिय निरीक्षक नेमण्याबाबत :

मतदान केंद्रातील अधिकारी व कर्मचारी निःपक्षपातीपणे काम करत आहेत किंवा नाही, हे पाहण्यासाठी राजकिय निरीक्षक नेमण्याची परवानगी निवडणूक आयोगाने दिलेली आहे.

मतदारांमध्ये जागृतीचे प्रयत्न :

निवडणूक आयोगामार्फत मतदानाची टक्केवारी वाढावी यासाठी मतदारांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले जातात. यासाठी २५ जानेवारी हा दिवस भारतात ‘राष्ट्रीय मतदार दिन’ म्हणून साजरा केला जातो. थोडक्यात निवडणुकिच्या माध्यमातून जनतेचा राजकिय सहभाग वाढावा यासाठी निवडणूक आयोग सतत प्रयत्नशील असतो.

VVPAT चा वापर:

निवडणूक आयोगाने मतदान प्रक्रियेमध्ये VVPAT अर्थात ‘Voter Verifiable Paper Audit Trail’^{१०७} या इलेक्ट्रॉनिक यंत्राचा वापर करण्यास प्रारंभ केलेला आहे. या यंत्रामुळे मतदाराने ज्या उमेव्दारास मतदान केलेले आहे त्याच उमेव्दारास ते मतदान झालेले आहे किंवा नाही, हे मतदारास मतदान करतांना प्रत्यक्ष पाहता येते.

क) न्यायालयीन निर्णय व निवडणूक सुधारणा :

न्यायालयाने कायदयांचा सकारात्मक अर्थ लावून निवडणूकीत सुधारणा केलेल्या आहेत, त्या खालीलप्रमाणे;

उमेव्दाराचे संपत्तीबाबतचे शपथपत्र :

सर्वोच्च न्यायालयाने एक १ याचिकेवर निर्णय देतांना उमेव्दारी अर्जासोबत स्वतःची शैक्षणिक स्थिती, संपत्तीबाबतचे शपथपत्र व तपशिल द्यावा, असे आदेश दिलेले आहेत.

उमेव्दाराचे गुन्ह्यांबाबतचे शपथपत्र :

सर्वोच्च न्यायालयाने एका याचिकेत दिलेल्या निर्णयावर संसदेत चर्चा होउन त्यानुसार २००२ मध्ये राष्ट्रपतींनी अध्यादेश काढला. त्यानुसार उमेव्दाराला गुन्ह्यांबाबतचे प्रतिज्ञापत्र उमेव्दारी अर्जासोबत देणे आवश्यक करण्यात आलेले आहे. या निर्णयामुळे निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा होण्यास मदत झाली आहे.

निवडणुकांच्या वैधतेबाबतचा प्रश्न उपस्थित करण्याबाबत :

निवडणूक प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत याचिकांचा अपवाद वगळता निवडणुकांच्या वैधतेबाबतचा प्रश्न उपस्थित करता येणार नाही, असा महत्वपूर्ण निकाल सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेला आहे.

निवडणूक आयोग व अधिकाऱ्यांविरूद्ध आढाणाबाबत :

सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक आयोग व अधिकारी यांच्याविरूद्ध आढाणा देण्यास बंदी घालणारा निर्णय दिलेला आहे.

भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठीच्या उपाययोजना :

- १) उमेदवारास परत बोलावण्याचा अधिकार (Right to Recall) मतदारांना असावा.
- २) एका मतदारसंघात झालेल्या एकूण मतदानाच्या ५०% किंवा त्यापेक्षा अधिक मतदारांनी NOTA चा पर्याय निवडला असल्यास त्या मतदारसंघात फेरनिवडणूक घेण्यात यावी. तसेच जनतेने निवडणूकीत नाकारलेल्या उमेदवारांना कोणतीही निवडणूक लढविण्यास किमान पुढिल ६ वर्षांसाठी प्रतिबंध करावा.
- ३) निवडणूक खर्च उमेदवार वा राजकिय पक्षांनी न करता तो सरकारने करावा, कारण असे झाल्यास सर्व उमेदवारांना समान पातळीवरून मतदारांना सामोरे जाता येईल.
- ४) लोकशाहीत मतदारांची उदासिनता पाहता, लोकशाहीतही मतदानाची सक्ती करण्यासाठी शासन व निवडणूक आयोगाने संयुक्तपणे प्रयत्न करावेत. त्यासाठी कोणत्याही शासकिय योजनांचा लाभ मतदान केल्याचा पुरावा सादर केल्याशिवाय नागरिकांना देण्यात येऊ नये. तसेच शासकिय व निमशासकिय सेवेतील कर्मचाऱ्यांना मतदान सक्तीचे करण्यात यावे.
- ५) मतदानपूर्व निवडणूक निकालांचे काल्पनिक अंदाज व्यक्त करण्यावर बंदी घालावी. निवडणूकीच्या काळात विविध दूरदर्शन वाहिन्या व वृत्तपत्र निवडणूक निकालांचे काल्पनिक अंदाज व्यक्त करित असतात. या अंदाजांचा मतदारांच्या मतदान वर्तनावर अवाजवी प्रभाव पडत असतो.
- ६) अपक्ष म्हणून विजयी झालेल्या उमेदवारास त्याचा प्रतिनिधीत्वाचा कार्यकाळ पूर्ण होईपर्यंत कोणत्याही राजकिय पक्षात प्रवेश करण्यास प्रतिबंध घालण्यात यावा, जेणेकरून राजकिय घोडेबाजार रोखता येईल.
- ७) राजकिय पक्षांच्या आय-व्ययाचे मार्ग तपासले जावेत. थोडक्यात राजकिय पक्षांच्या आय-व्ययाचे प्रतिवर्षी लेखापरीक्षण शासकिय स्तरावर निःपक्षपातीपणे झाले पाहिजे.
- ८) उमेदवाराने अर्ज सादर करतेवेळी दिलेल्या प्रतिज्ञापत्राची पुनर्तपासणी करण्यात यावी.
- ९) गुन्हेगारांना निवडणूक लढविण्यास प्रतिबंध करण्यात यावा.
- १०) वाद उदभवल्यास VVPAT मधील सर्व मतांची मोजणी करण्यात यावी.

निष्कर्ष :

१. भारतीय संसदेने कायद्याच्या माध्यमातून निवडणूक पध्दतीत केलेल्या काही सुधारणांमुळे भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम होण्यास मदत झाली.
२. निवडणूक आयोग व विविध निवडणूक आयुक्तानी घेतलेल्या भूमिकांमुळे भारतीय निवडणूक पध्दतीत विविध सुधारणा झाल्या.
३. न्यायमंडळाने वेळोवेळी निवडणूकीच्या संदर्भातील याचिकांवर जे निर्णय दिले, त्यामुळे भारतातील निवडणूका अधिक पारदर्शकपणे पार पडत आहेत.
४. भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्यास आणखी वाव आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. राठी डॉ. शुभांगी, भारतीय संविधानाची ओळख, अथर्व प्रकाशन, २०१७, जळगाव, पृष्ठ क्र. २२९.
२. पवार डॉ. प्रमोद व विजय डॉ. तुंटे, भारतीय संविधान व शासन, प्रशांत प्रकाशन, २०१८, जळगाव, पृष्ठ क्र. २३७.
३. पाटिल डॉ. महेंद्र, भारतीय संविधान आणि राज्यव्यवस्था, अथर्व प्रकाशन, जळगाव, पृष्ठ क्र. २९१.
४. उपरोक्त ०१, पृष्ठ क्र. २३०.
५. भारत निर्वाचन आयोग, निर्वाचन सदन, नवी दिल्ली.
६. उपरोक्त ०३, पृष्ठ क्र. २९२.
७. www.election.commission.of.india.com

Mukt Shabd

UGC CARE JOURNAL

ISSN NO : 2347-3150

Impact Factor : 4.6

A Peer Reviewed/ Referred Journal

Edited By
MSJ : Mukt Shabd Journal
<http://shabdbooks.com/>

Copyrights @ 2020 MSJ: All Rights reserved.

ATTESTED BY

PRINCIPAL
A.D.M S.P. Sanshodh
Late Annasaheb P.E. Laware
Arts & Science College
Mhasod Tal. Raol. Dist. Chhapp

MSJ
Mukt Shabd Journal

**Volume IX, Issue V,
MAY 2020**

Edited By
MSJ- Mukt Shabd Journal

<http://shabdbooks.com/>

Editor in Chief: Sumit Ganguly

MSJ - Mukt Shabd Journal

Book: 2020: Volume IX, Issue V, MAY - 2020
ISSN (Print): 2347-3150

This work is subjected to copyright. All rights are reserved whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, re-use of illustrations, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other way, and storage in data banks. Duplication of this publication or parts thereof is permitted only under the provision of the copyright law 1965, in its current version, and permission of use must always be obtained from MSJ-Mukt Shabd Journal. Violations are liable to prosecution under the copyright law.

© MSJ 2020

Typesetting: Camera-ready by author, data conversion by MSJ - Mukt Shabd Journal

Journal Editorial Board

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief: Sumit Ganguly

Editorial Board:

**Scott Barrett (Columbia University,
USA)**

**Carlo Carraro (Università Ca' Foscari
Venezia)**

**Larry Goulder (Stanford University,
USA)**

**Rashid Hassan (University of Pretoria,
South Africa)**

**Charles Kolstad (Stanford University,
USA)**

**William Nordhaus (Yale University,
USA)**

**Daigee Shaw (Institute of Economics,
Academia Sinica, Taiwan)**

**Robert Stavins (Harvard University,
USA)**

Richard Tol (University of Sussex)

63)	महात्मा गांधीजीचा राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रवाद - डॉ. राजेश सुभाष चालीकवार	178
64)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व महात्मा गांधी ; संघर्ष आणि समन्वय एक पर्व - प्रा. रामचंद्र गायकवाड	182
65)	महात्मा गांधीच्या ग्रामस्वराज्य विषयक विचारांची प्रासंगिकता - डॉ. आशिष मुठे	190
66)	महात्मा गांधीजीच्या दृष्टीकोनातून गौरक्षण आणि संवर्धन - दत्तात्रय भानुदास जाधव	192
67)	म. गांधी यांचा सत्य आणि अहिंसेचा दृष्टीकोण - डॉ. चंद्रकांत कांबळे	199
68)	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार आणि वर्तमान स्थिती - डॉ. आर. डी. मांडणीकर	204
69)	गांधीवादि दृष्टीकोनातून अराज्यवाद - डॉ. पी.डी. सूर्यवंशी	208
70)	महात्मा गांधीजी आणि महाराष्ट्र - डॉ. रमेश वाघमोरे	212
71)	महात्मा गांधीजीच्या स्वराज्य लढ्यातील साधन: सत्याग्रह - डॉ. भारत एम. रावेंड	215
72)	गांधीवादी विचारांच्या दृष्टीकोनाची प्रासंगिकता - डॉ. मारोती घंटेवाड	220
73)	गांधीजी चे विचार आणि आजची वास्तविकता - डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे	225
74)	महात्मा गांधीजीचा अर्थविचार - प्रा. अशोक बाबुराव जाधव	230
75)	राष्ट्रीय आंदोलन व्यापक करणारे नेतृत्व : मा. गांधी - डॉ. श्रीकांत देशमुख	234
76)	म. गांधीजीच्या स्वप्नातील भारत: चिंता आणि धितन - डॉ. युवराज श्रीराम मानकर	236
77)	एकविसाव्या शतकात महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता - डॉ. जी. डी. घोडे	242
78)	महात्मा गांधी आणि विविध सामाजिक चळवळी - डॉ. शिवाजी सांमला पवार	249
79)	म. गांधी यांचे अहिंसा संबंधी विचार - प्रा. डॉ. संजय काळे, अक्षय काळे	256
80)	महात्मा गांधीची ग्राम स्वराज्य संकल्पना - प्रा. डॉ. पाते शिवाजी बाबुराव	259
81)	महात्मा गांधीजीच्या विचारशलाकेतील स्वराज्य - प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे	262
82)	भारतीय वर्तमान राजकीय परिस्थिती व महात्मा गांधी - डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री व संदिप बारुळे	266
83)	21 व्या शतकात जगाला महात्मा गांधी विचारांची प्रासंगिकता - डॉ. पी. एस. मोरे लांडगे	268

महात्मा गांधीजीच्या विचारशलाकेतील स्वराज्य

प्रा.डॉ.बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,

स्व.अण्णासाहेब आर.डी.देवरे कला व विज्ञान महाविद्यालय, म्हसडी, ता. साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)

• सारांश (Abstract):

गांधीवादातील विविध संकल्पना गांधी विचारांचे महत्त्व अधोरेखित करतात. यामध्ये 'स्वराज्य' ही संकल्पनादेखील वैशिष्ट्यपूर्ण व तितकीच महत्त्वपूर्णही आहे. गांधीजीच्या 'स्वराज्य' संकल्पनेत वर्तमान समाजव्यवस्थेतील विविध प्रश्नांची उत्तरे देण्याची क्षमता निश्चितपणे आहे. ब्रिटिश राजवटीत राजकीय, सामाजिक, आर्थिक इ. विविध प्रकारच्या दास्यवात समाज अखंडपणे बुडालेला होता. या पारतंत्र्यात अडकलेल्या समाज घटकात स्वराज्याची बीजे पेरण्याचे महान कार्य महात्मा गांधीजींनी केले. स्वराज्य म्हणजे केवळ बहुमताच्या आधारावर मुठभरांची हुकुमशाही नव्हे, तर सर्वांचे हित, सर्वांचे कल्याण आणि सर्वांना न्याय मिळवून देणारी वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था होय. गांधीजींचे स्वराज्य सर्व धर्मियांसाठी आहे. गांधीजींच्या स्वराज्यात स्वातंत्र्य, न्याय, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इ. लोकशाही मूल्यांना महत्त्वपूर्ण मानलेले आहे. गांधीजींच्या स्वराज्यात अन्यायाला आणि शोषणाला अजिबात धारा नाही. गांधीजींच्या स्वराज्यात केवळ अधिकाधिक लोकांच्या कल्याणाचा नव्हे, तर सर्वांच्याच कल्याणाचा विचार केलेला आहे. गांधीजींची 'स्वराज्य' संकल्पना जॉन रस्किनच्या 'अंत्योदय' या संकल्पनेशी साधर्म्य साधणारी आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा गांधीजींच्या 'स्वराज्य' संकल्पनेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

• प्रस्तावना (Introduction):

महात्मा गांधीजोबद्दल महान भौतिकशास्त्रज्ञ अल्बर्ट आइन्स्टाईन म्हणतात की, "या पृथ्वीतलावर हाडामांसाची अशी ज्यवती होऊन गेली, यावर भावी पिढीचा कदाचित विश्वासही बसणार नाही. अहिंसा, सत्य, सत्याग्रह, सर्विनय कायदेभंग इ. च्या माध्यमातून गांधीजींनी ब्रिटिशांच्या पारतंत्र्यात असलेल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. महात्मा गांधीजींच्या विचार-कार्याची खूप मोठे पार्श्वभूमी आहे. एकविसाव्या शतकातील भारताला बलशाली व सुदृढ बनविण्यासाठी गांधीविचारांची आवश्यकता आहे. वर्तमानकालीन भारतातील राजकीय व सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी गांधीविचारांचे महत्त्व निश्चितच अधोरेखित झालेले आहे.

• मूळशब्द (Keywords):

स्वराज्य, महात्मा गांधी, रामराज्य, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, स्वातंत्र्य, न्याय, धर्मनिरपेक्षता, निपक्षपातीपणा, लोकशाही, ब्रिटिश राजवट, समता, मानवता इ.

• संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Research):

- 1) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- 2) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्याबाबतच्या विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

• संशोधनाची गृहितके (Hypothesis of the Research):

- 1) महात्मा गांधीजींची स्वराज्य संकल्पना आधुनिक काळातही मार्गदर्शक, प्रेरक व उपयुक्त आहे.

2) महात्मा गांधीजीची स्वराज्य संकल्पना म्हणजे पूर्वीवरील ईश्वराचे राज्य होय.

3) महात्मा गांधीजींची स्वराज्य संकल्पना म्हणजे एक अनोखे रसायन आहे.

● संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखांमध्ये ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक, आणि तुलनात्मक या संशोधन पद्धतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

● महात्मा गांधीजींची 'स्वराज्य' संकल्पना:-

गांधी विचारातून वर्तमान समाजातील विविध प्रश्नांची उत्तरे निश्चितपणे मिळू शकतील, एवढे सामर्थ्य गांधीविचारात आहे. तत्कालीन भारतातील ब्रिटिश काळातील पारतंत्र्यात भारतीयांची होणारी कुचबना बघून गांधीजींनी स्वराज्याविषयी आपला विचार प्रकट करून 'स्वराज्य' कसे असावे? याबाबत आपले मत व्यक्त मांडलेले आहे. महात्मा गांधी तत्कालीन भारतातील ब्रिटिश राजवटीविषयी म्हणतात की, "इंग्रजां राजवटीतून मुक्ती व्हावी असे मला व्यक्तिशः वाटते. त्यासाठी वाटेल ती किंमत देण्याची तयारी आहे. या राजवटीच्या मोबदल्यात येथे अराजक आले तरी मला चालेल. कारण या राजवटीतील शांतता ही स्मशानशांतता आहे. देशातील सर्व जनतेच्या या जिवंत मरणापेक्षा दुसरी कोणतीही स्थिती उत्तम असेल. या सैतानी राजवटीने या सुंदर भूमिीला भौतिक, नैतिक आणि अध्यात्मिक या तिन्ही दृष्टीने जवळजवळ उद्ध्वस्त केले आहे."⁰¹ महात्मा गांधीजींचे ब्रिटिश राजवटीविषयीचे हे मत पाहता स्पष्ट होते की, ती भारतातून समूळ नष्ट करण्याची तयारी आणि तीही कोणत्याही किंमतीवर महात्मा गांधीजींनी ठेवलेली होती. स्वराज्याबाबत महात्मा गांधी म्हणतात की, "स्वराज्याचा मला अभिप्रेत असलेला अर्थ म्हणजे लोकांच्या संमतीने चाललेले हिंदुस्तानचे शासन होय. ही संमती बहुसंख्य प्रौढ स्त्री-पुरुष नागरिकांच्या मतदानाद्वारे व्यक्त झालेली असावी."⁰² महात्मा गांधीजींनी स्वराज्यात जनतेच्या शासनाला महत्त्वपूर्ण मानलेले आहे. बहुसंख्य जनतेच्या संमतीने जे शासन चालते ते स्वराज्य होय. ब्रिटिश राजवटीतील मुस्कटदाबीच्या, पारतंत्र्याच्या व मूठभरांच्या संमतीने चालणाऱ्या शासनावर गांधीजींनी परखडपणे टीका केलेली होती.

स्वराज्य कसे असावे, याबाबत महात्मा गांधीजी म्हणतात की, "माझ्या स्वप्नातील स्वराज्य हे गरीबांसाठीचे स्वराज्य आहे. आयुष्याच्या गरजा राजघराण्यातील व धनिक घरांतील लोकांइतक्याच सामान्य लोकांनाही भोगता याव्यात."⁰³ समाजातील श्रीमंतांबरोबरच सर्वसामान्य गरीब जनतेच्या जीवनावश्यक गरजा स्वराज्यात पूर्ण होण्यासाठी गांधीजींनी स्वराज्याचा विचार प्रतिपादन केला. थोडक्यात स्वराज्य हे केवळ श्रीमंत व धनिकांच्या कल्याणासाठीच नसावे, तर स्वराज्यात सर्वसामान्य जनतेच्या हिताचा व कल्याणाचाही विचार करणे गांधीजींना अपेक्षित होते. जोपर्यंत समाजाच्या सर्व थरातील जनतेच्या जीवनावश्यक तसेच सर्वसाधारण गरजा पूर्ण होत नाहीत, तोपर्यंत स्वराज्याची निर्मिती होऊ शकणार नाही. महात्मा गांधीजींच्या मते, "स्वराज्याला पूर्ण तेव्हाच म्हणता येईल, जेव्हा ते राजपुत्रांइतकेच शेतकऱ्यांसाठीही असेल. श्रीमंत जर्मोन्दांइतकेच मातीत रावणाऱ्या कुळसाठीही असेल. जेव्हा हिंदूसाठी तेवढेच मुसलमानांसाठी आणि तेवढेच पारशी, ख्रिस्ती, यहूदी आणि शिखांसाठीही असेल, जाती, धर्म, सामाजिक दर्जा या कशाच्याच आधारे त्यात भेदभाव घडणार नाही."⁰⁴ गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेत समता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इ. महान मूल्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. गांधीजींचे स्वराज्य निवडक लोकांसाठीच असणार नाही तर ते सर्वांसाठी असेल. गांधीजींच्या स्वराज्यात कोणत्याही आधारावर पक्षपातीपणा केला जाणार नाही. तसेच गांधीजींच्या स्वराज्यात व्यक्ती-व्यक्तीमध्ये परस्परांविषयी पूर्णग्रहदृष्टीतही असणार नाहीत. थोडक्यात गांधीजींचे स्वराज्य सर्वांचे आणि अर्थातच न्यायाचे आदर्श रामराज्य असेल.

"जनतेचे शोषण थांबावे व तिचे सर्वांगीण कल्याण व्हावे. ही गांधीजींची अहर्निश तळमळ होती."⁰⁵ तत्कालीन ब्रिटिश राजवटीत जनतेवर होणारा अन्याय, त्यांचे केले जाणारे शोषण महात्मा गांधीजींनी जवळून बघितलेले होते. म्हणून ब्रिटिशांच्या परागमनानंतर निर्माण होणाऱ्या स्वराज्यात सर्वांचे कल्याण साधण्याच्या हेतूने महात्मा गांधीजींनी 'स्वराज्य' विचार प्रतिपादन केला. गांधीजींच्या मते, "सत्तेवर नियमन व नियंत्रण ठेवण्याच्या आपल्या क्षमतेची जनसामान्यांना शिकवण देण्यातूनच स्वराज्याची स्थापना होऊ शकते."⁰⁶ महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यात धास्तविक सत्ता ही खऱ्या अर्थाने जनतेच्या हाती असेल. देशाची सत्ता मूठभर लोकांच्या हाती दिल्यामुळे गांधीजींचे स्वराज्य निर्माण होणार नाही, तर त्या सत्तेतील सत्ताधारी जेव्हा प्राप्त सत्तेचा गैरमागने वापर

- 4) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यात अन्याय, शोषणाला अजिबात धारा नाही.
- 5) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेत सर्वांच्या कल्याणाचा विचार करण्यात आलेला आहे. म्हणजेच जास्तीत-जास्त लोकांच्या ऐवजी सर्वांचेच कल्याण गांधीजींच्या स्वराज्यात त्यांना अपेक्षित होते.
- 6) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यात जात, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश, लीग, अशा आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही.
- 7) महात्मा गांधींचे स्वराज्य हे बहुसंख्याकांच्या ऐवजी सर्वांचेच असेल.
- 8) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यात वास्तविक सत्ता ही सर्व जनतेच्या हाती असेल.
- 9) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्य म्हणजे आदर्श 'रामराज्य' होय.
- 10) महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्यात स्वयंशिस्तीला महत्त्वाचे स्थान आहे.
- 11) न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता इ. लोकशाही मुल्य महात्मा गांधीजींच्या स्वराज्य संकल्पनेत महत्त्वपूर्ण मानलेली आहेत.

● **संदर्भग्रंथ (References):**

- 1) भांडे डॉ. भास्कर लक्ष्मण, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, 2003, पृष्ठ क्रमांक- 463.
- 2) किता, पृष्ठ क्रमांक-464.
- 3) उपरोक्त - 1, पृष्ठ क्रमांक-465.
- 4) किता, पृष्ठ क्रमांक-465.
- 5) किता, पृष्ठ क्रमांक-464.
- 6) किता, पृष्ठ क्रमांक-465.
- 7) किता, पृष्ठ क्रमांक-466.
- 8) किता, पृष्ठ क्रमांक-466.
- 9) किता, पृष्ठ क्रमांक-465.
- 10) किता, पृष्ठ क्रमांक-466.
- 11) किता, पृष्ठ क्रमांक-467.

Distribution of Periodicity of Market Centers in Dhule District

Hemant S. Nandre¹, Shivaji B. Patil²

¹Assistant Professor, ²Head and Research Guide, Department of Botany,
Late Annasaheb R D Deore Arts and Science college,
Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule - 424304 (M.S.) India.

Abstract :

In broad sense, many Geographers are mainly concerned with the spatial distribution of geographical phenomena. The distribution of market centers is influenced by different physical and cultural factors in the study region market centers are unevenly distributed at the tahsil level also there is great variation in the distribution of market centers each factors its own influence and affects directly or indirectly on the distribution of market centers. Nevertheless merely numerical distribution of market centers in percent do not give correct picture as it ranges from 38 in Sakri tahsil to only six in Shindkheda tahsil.

Key Words : Market centers, Periodicity, Weekly.

Objective : The prime objective of the present paper is to study of market periodicity in the district.

Database and Methodology :

The present work is carried out by using following methodology. The data regarding weekly rural market places and there location is obtained from Dhule district census handbook of India.

A) Literature Survey : The available literature on the above topic of research scanned from various research papers, books and journal.

B) Laboratory Work : The laboratory work includes classification of weekly rural market places of the study area according to the market day. Detail classification of the market places has been done and presented in the tabular form. Maps of the study area representing relief, drainage, soil, climate and location of the weekly market places are also prepared.

Study Region :

The study region of Dhule district is located in the northern part of Maharashtra. The study region has occupied the total area 6058 sq. km. the study region is lying between 20°50'00" North latitudes to 21°03'00" North latitudes and 73°55'00" East latitudes to 74°11'13" East latitudes. Panzara river is a major tributary of Tapi river. The basin consist mainly Kan river, Jamkhedi river, Bhadravati river, Moti nala, Kharya nala, Rakshi nala, Hirasen nala and Panzara river. The Panzara river rises east of Varsa village in the Sakri tahsil on the Satmala range of Sahyadri and joins the Tapi near the village Madavad after its 60 miles path.

Physiography :

Most part of the Sakri and Dhule occupied by Dhanora and Galana hills. Hanuman is the highest peak on Galana hills, Kondaibari and Laling bari are minor ghats in the district. 'Babakumar' is the highest peak in Shirpur Tahsil (814 m). Bijasan Gh

is the North East of Shirpur Tahsil. Central and Eastern part of district is occupied by fertile plain. Shindkheda, Shirpur and Dhule Tashil are included in central fertile plain.

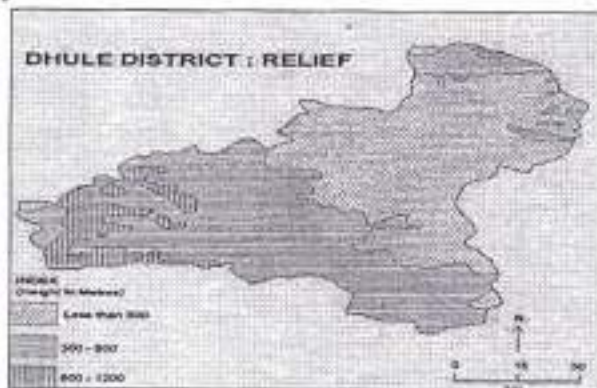

Fig. 01

Dhule district with its headquarter at Dhule includes four tahsils namely Dhule, Sakri Shirpur and Shindkheda. Dhule is the only district in the state having such numbers of tahsils, except Mumabai city and Mumbai suburban district. The district having four tahsil with 66 weekly rural market places and 678 village.

Drainage :

Tapi is the major river in the study area. It enters from Jalgaon District and flows from East to West. Aner and Arunavati are the major tributaries join from Western bank, where as Panzara, Burai, Amaravati Join to the Tapi from the southern bank. Panzara is the largest tributary of the river Tapi. Therefore most part of the Dhule District is made fertile by the tributaries of Tapi river. The river Tapi not only discourages human concentration on its bank but also erodes both the bank heavily. The force and velocity of water is considerable

91
73

resulting in deep entrenched valet leaving the banks very high. Sometimes the river banks are 20 to 30 meter high. The river banks are characterized by gully erosion and badland development is observed at several places. (Fig. 2)

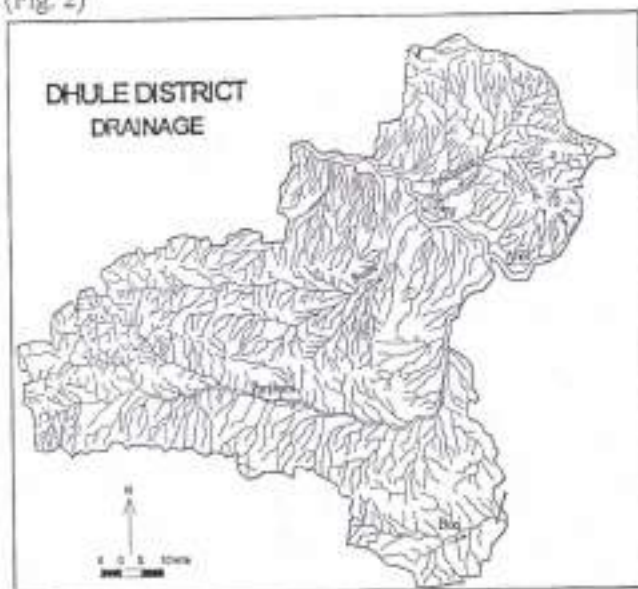

Fig - 2

SOIL :

Soil of the Dhule District is fertile black cotton. The area along Tapi and her tributaries shows deposition of black cotton soil. Mountainous region of the hilly west having sandy soil. Soils of the study area is divided in to three major types: (Fig. 3)

- 1) Deep Black Cotton soil
- 2) Medium Black soil
- 3) Coarse Shallow soil.

1) Deep Black Cotton Soil :

These soils occur in a narrow strip of land around 3 km on both the sides of the river Tapi and her major tributaries. The local name for it is 'Bharikali'. The soil is deep black in color and highly fertile, which generally supports excellent vegetation growth. The average depth of the soil in this region does not exceed 3 meters. This soil has a tendency to develop deep cracks in summer and tends to be waterlogged in the rainy season.

2. Medium Black Soil :

A major part of Tapi basin is covered by this type of soil. It is found in the plain and also the undulating areas of the southern zone and along the rivers and streams in extensive patches. The soil is fertile. It is granular to sub-granular and loamy to clayey in structure.

3. Coarse Shallow Soil :

This type of soil is confined only to the hilly areas. The slope and foot hills of the Shirpur ranges, Galana hills and Dhanora hills are covered by these soils. These soils are formed of the disintegrated basaltic rock. These rocks produce 'Murum' as a result of disintegration which ultimately produces soils of varying depth, colour and texture. These soils are often very gravelly and at places are mixed with gravels.

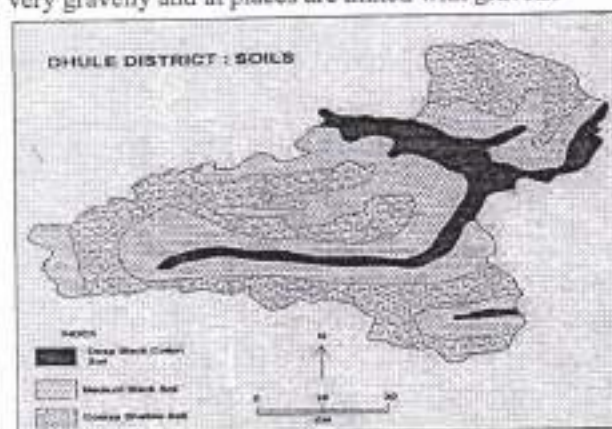

Fig-3

Periodicity Distribution of Market centers in Dhule District :

In U.S.A., U.K. and China there is specific characters of periodicity of Market where as in India there is no specific character of periodicity of market centers. In China ten days week of marketing was noticed in these levels of markets. To where one trade could travel from one market to another market. With his merchandise and return to original point after a week of 10 days (Berry, 1967). There is no such type of relationship has been seen here. Consequently traders preferred to go market where the sale and profit are maximum. The inhabitant of the area or the peoples of the study region in India like to go to the market nearest to them and where a large number of function as well as facilities are is available. In the study region we found two type of market centers. Out of 66 market centers in the district 55 are the weekly market centers as they meet only once in the week of 7 days and remaining 11 market centers are daily in the study region. It is observed that there is not bi-weekly and tri-weekly market centers in the study region (Table-1). It is seemed that at tahsil level in Sakri tahsil out of these most of market centers are weekly and they are 35 in numbers and 03 market centers are daily. The lowest numbers of market centers have been observed in Shindkhede tahsil is only 06 market centers out of

92
74

which 03 weekly and 03 Daily market centers. In Dhule tahsil are there are 15 market centers in which 12 weekly and 03 daily market centers are observed. In Shirpur tahsil 07 market centers out of which 05 weekly and 02 daily market centers.

Shindkhede tahsil. Sakri is largest tahsil in the district as area and number of villages.

References :

- Berry B.J.L., (1967) Geography of market centers and retail distribution, Englewood cliffs, N.J. Prentice Hall, PP.5, 74-88
- Pawar C.T. and Lokhande T.N. (2000) Spatial distribution of market centers in Kolhapur District, Maharashtra Geographical review of India Vol. 62, 1, PP. 71-80
- Dr. Kankare K.B., Dhanushwar R.S., Dr. Kore N.S., Dr. Gone S.H., (2009) Distribution of periodicity of market centers in Latur District, Shodh, Samiksha aur Mulyakan Vol. II issue-7
- Khandwe M.A. (1982) Distribution pattern and classification of market centers in Amravati (M.S.), The Deccan Geographers, Vol. XX, PP.-257-282
- Patil Y.V. and Patil S.B. (2006) A Geographical study of place names in Dhule District Paer presented in 1st International Geography Congress NAGI, 5th-7th Oct. 2003 held at Osmania Univ., Hyderabad
- Kumbhar A.P. (1993) The spatial distribution of market centers in Satara district, Maharashtra Bhugol Parishad Vol. VII No. 1, PP.-9-26.

Table No. 1: Distribution of periodicity of market centers

Tahsil	No. of market centers		Total
	Daily	Weekly	
Dhule	03	12	15
Sakri	03	35	38
Shirpur	02	05	07
Shindkhede	03	03	06
District	11	55	66

Source- Compiled by researcher

Conclusion :

The overall analysis clearly shows that the spatial distribution of market centers is characterized by their uneven distribution in the entire study region. There are 11 daily and 55 weekly market centers in the area. The Maximum i.e. 38 market centers located in Sakri tahsil and very few i.e. 06 market centers are located in